

Tallinna Ülikooli Eesti Humanitaarinstituut
Kodanikeühiskonna Uurimis- ja Arenduskeskus

Naised Eesti mustlaskogukondades

uurimuse aruanne

Margaret Tali
Kersti Kollom
Mari-Liis Velberg

Tallinn 2007

Sisukord

1. Sissejuhatus	4
1.1 Uurimuse lähtekohad, eesmärgid ja hüpoteesid	6
1.2 Kasutatavad mõisted	7
1.3 Varasemad teaduslikud uurimused Eesti romade kohta	9
2. Romade kogukond Eestis: ajalugu ja tänapäev	11
2.1 Mustlaste varasem asustus Eestis	11
2.2 Mustlaste olukord nõukogude ajal	14
2.3 Mustlaste kogukond tänapäeval	15
3. Uurimuse protsess ja metodoloogia	16
3.1 Uurimusmeetodi põhjendus	16
3.2 Informantide leidmine ja valimi moodustumine	16
3.3 Intervjuuküsimused	18
3.4 Intervjuude läbiviimine	18
3.5 Andmenalüüsi meetod	20
4. Mustlasnaised perekonnas, kogukonnas, ühiskonnas	21
4.1 Mustlasnaised ja perekond	21
4.1.1 Suhted naiste ja meeste vahel	21
4.1.1.1 Abielu	22
4.1.1.2 Laste arv ja pere planeerimine	23
4.1.1.3 Naisele peres suunatud keelud	24
4.1.1.4 Perevägivald	25
4.1.2 Tööde jaotus perekonnas	26
4.1.3 Laste kasvatamine ja hariduse andmine	27
4.1.3.1 Kooli poolelijätmise põhjused	30
4.1.4 Traditsioonid ja kaasaeg: peresuhted ja majanduslik toimetulek	31

4.2 Mustlasnaised ja kogukond	33
4.2.1 Kultuuritraditsioonid ja kombed	33
4.2.1.1 Tihedad suhted kogukonnas	36
4.2.1.2 Religioon ja matusetraditsioonid	38
4.2.2 Kogukonna korraldus ja õigusemõistmine	39
4.2.2.1 Naistele kogukonnas suunatud keelud	39
4.2.2.2 Mustlaskohus	40
4.3 Mustlasnaised Eesti ühiskonnas	41
4.3.1 Teadlikkus ja ebavõrdse kohtlemise alused	41
4.3.1.1 Teadlikkus mustlaskultuurist ja sallivus mustlaste suhtes	41
4.3.1.2 Ebavõrdne kohtlemine igapäevaelus	43
4.3.1.3 Mustlaste kajastamine meedias	44
4.3.2 Mustlaste majanduslik toimetulek, toetused	46
4.3.2.1 Töö ja majanduslik toimetulek	46
4.3.2.2 Ühiskondlikud toetused ja majanduslik tugi kogukonnalt	49
4.3.3 Terviseteenused ja nende kättesaadavus	50
4.3.4 Mustlasorganisatsioonid ja kogukonna kaasamine	50
4.3.4.1 Osalemine organisatsioonide töös	50
4.3.4.2 Perekeskused ja valmisolek nende töösse panustamiseks	52
5. Kokkuvõte: järeldused ja ettepanekud	54
5.1 Perekond kui keskne institutsioon	54
5.2 Kogukond traditsioonide edasikandjana	56
5.3 Tugistruktuuride tähtsus naiste lõimumisel ühiskonda	57
5.4 Ettepanekud edasisteks uuringuteks	59
Kasutatud kirjandus	62
Lisad	64
LISA 1: Statistikaameti andmed 2000. aasta rahvaloenduse põhjal (Tabel 1-4)	64
LISA 2: Intervjuu põhiteemad	66
LISA 3: Mustlasnaistega läbiviidud intervjuude nimekiri	67

1. Sissejuhatus

Mustlaste ehk romade kultuurilist enesemääratlust on läbi ajaloo ohustanud erinevad riigikorrad. Rändlevate mustlaste liikumisvabadust on takistanud rahvusriikide piirid ja erinevate riigikordade katsed sundida romasid paikseks jääma. Ühiskonna enamuse seadused on oma riigita mustlashõimude seisukohast sattunud tihti vastuollu nende elukorralduse ja tarditsioonidega. Taoline olukord on pöördunud enamasti mustlaste kui vähemuse kahjuks, sundides neid uutele territooriumidele edasi liikuma või enamuse elukorraldust üle võtma. Enamasti pole romadel olnud sõnaõigust ka selle osas, kuidas ülejäänud elanikkond neid nimetab. Eeltoodule vaatamata on mustlaskultuur ja traditsioonid elujõuliseks osutunud.

Uuringud on näidanud, et Nõukogude Liidu lagunemise järel halvenes romade majanduslik olukord Ida-Euroopa riikides veelgi.¹ Mustlaste staatus ja majanduslik toimetulek on nii Nõukogude ajal kui Eesti lähiajalooos väga tihedalt seondunud riikide poolt rahvusvähemuste suhtes rakendatud poliitika või selle puudumisega. Mustlased väärivad kaasajal erilist tähelepanu ka seetõttu, et mustlaskogukonnad on sageli küllaltki väikesed ja nende organiseerumine raskendatud. Rangete elamis- ja tööloanoüete tõttu on Rpaljud mustlaskogukonna liikmed jäänud ilma mitmest põhilisest inimõigusest. Romade tähelepanutajätmine aitab omakorda kaasa nende tõrjutuse süvenemisele. Eestiski on romad üheks rahvusvähemustest, kellel on toimetulekuga tõsiseid raskusi.²

Kohaliku mustlaskogukonna saatust on kõige enam kujundanud natsi-Saksamaa rassistlik poliitika ja Nõukogude Liidu hilisemad vähemusrahvuste assimileerimispuüdlused. Enamik Eestis tänapäeval elavatest romadest rändas NSVL aastatel sisse Lätist ja Venemaalt, suurem osa ajaloolisest Eesti mustlaskogukonnast hävitati Teise Maailmasõja aegsete repressioonide käigus. Praegu paiknevad suurimad romade kogukonnad Harjumaal, Tartumaal, Valgamaal, Ida-Virumaal, Pärnumaal ja Raplamaal.(vt LISA 1, Tabel 1)

¹ Bakker, Edwin (2003). Roma Policies in Eastern Europe. Success and its side-effect. – *Helsinki Monitor* no. 2, 163; Csepeli, Györgi; Simon, David. Construction of Roma Identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self-Identification. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol 30, No 1, January, 128-129.

² *Kolmas aruanne Eesti kohta* (2006). Rassisimi ja sallimatuse vastu võitlemise Euroopa komisjon (ECRI). Strasbourg; Council of Europe, 31-32.

Mustlaste täpset arvu Eestis on väga raske välja selgitada. Ühelt poolt võib selles 'süüdistada' kaasaegses multikultuurses ühiskonnas asetleidvaid protsesse, mis on viinud selgete etniliste koosluste kadumiseni, teisalt aga inimeste etnilist ja kultuurilist enesemääratlust ning romade puhul ka muutunud eluviisi. Erinevatel andmetel elab Eestis ligikaudu 550-1500 mustlast.³ Väikseim oletatav arv pärineb 2000. aasta rahvastikuloenduse andmetest. Rahvastikuloenduse põhjal olid 54% ehk enam kui pooled loendatud mustlastest naissoost.⁴ Käesolev uurimus keskendubki sellele ühiskonnagrupile.

Uurimuse idee sai alguse 2007. aastal, osana Kodanikeühenduste Uurimis ja Arenduskeskuse (KUAK) vähemusteuuringute projektist. Uurimuse viisid ajavahemikus 1.juuni–20. detsember 2007 läbi Margaret Tali, Kersti Kollom ja Mari-Liis Velberg. Uurimusraport on valminud Sotsiaalministeeriumi "Võrdsete Võimaluse Aasta 2007" ühe uurimusprojektina, ning see ei pruugi kajastada Euroopa Komisjoni seisukohti.

Siinkohal soovime tänada kõiki, kes aitasid kaasa uuringu valmimisele: Heili Jõed, Marju Järvet ja Margit Sarve Sotsiaalministeeriumist, kes andsid nõu naisuurimuse küsimustes; Maie Solli ja Riina Reinthalit Haridusministeeriumist; Põhja-Eesti Romade Ühingu esimeest Roman Lutti ja *flamencostudio* "Airoso" juhendajat Lehti Kostabit, kes olid abiks mustlaskultuuri ning organisatsioone puudutavates küsimustes; KUAK-ist Mari Seppa, Mikko Lagerspetzi, Erle Rikmanni, Alina Allastet toetuse ja abi eest uuringu läbiviimisel; intervjuude transkribeerijaid Rene Mäed, Eleen Luisku, Mari-Liis Tomingut ja Minna Tootsi; ning Lennart Lepajõed uurimuse põhjaliku toimetuse eest töö lõpufaasis. Samuti tahaksime tänada kõiki naisi, kes olid nõus intervjuudes osalema ning jagasid meiega oma kogemusi ja mõtteid. Käesoleva uurimuse valmimine sai võimalikuks tänu nende kaastööle ja vastutulelikkusele.

³ Erinevad andmed ja materjalid pakuvad erinevaid arve. Näiteks kogumikus "Roma Minorities in the Nordic and Baltic Countries – are their rights realized?" on mustlaskogukonna suuruseks toodud 800-1000 (Hernesniemi, Päivi; Hannikainen, Lauri (2000) *Roma Minorities in the Nordic and Baltic Countries – are their rights realized?* Publication of the Northern Institute for Environmental and Minority Law, Juridica Lapponia no 24, Laplands University Press, Rovaniemi); Jean-Pierre Liegeois on oma raamatus mustlaste arvuks Eestis hinnanud 1000-1500 inimest (Liegeois, Jean-Pierre (1994). *Gypsies, Romas, Travellers*. Strasbourg, Council of Europe, 34.); ja ECRI (European Commission against Racism and Intolerance) raportis on märgitud 1100-1500 inimest, [http://www.coe.int/T/E/human_rights/Ecri/1-ECRI/2-Country-by-country_approach/Estonia/Estonia_third_report - cri06-1 estonian.pdf](http://www.coe.int/T/E/human_rights/Ecri/1-ECRI/2-Country-by-country_approach/Estonia/Estonia_third_report_-_cri06-1_estonian.pdf), 31.

⁴ <http://pub.stat.ee/px-web.2001/Database/Rahvaloendus/Rahvaloendus.asp>

1.1 Uurimuse lähtekohad, eesmärgid ja hüpoteesid

Mustlaste kohta on ühiskonnas käibel palju eelarvamusi, millega seda uurimust läbi viies ka kokku puutusime. Mustlasnaiste kohta levinud stereotüübid on enamasti seotud ennustamise, manipuleerimise, petmise ja varastamisega. Vaatamata romade pikaajasele asustusele Eesti aladel on kohaliku mustlaskultuuri käsitlevat kirjalikku materjali väga vähe, veelgi vähem on teada mustlasnaiste staatusest ja nende pererollidest.

Kuidas üldse mõtestada kogukonda, millel puudub kirjalik kultuuripärand? Puutusime selle küsimusega kokku eelkõige mõistete leidmisel naiste rolli ja positsiooni analüüsides mustlaskultuuris ja kogukonna elus, aga ka põhjalikumal kultuuritraditsioonide ja elukorralduse käsitlemisel, mille kohta puuduvad Eestis kirjalikud andmed.

Uurimuse alguses püstitasime **hüpoteesi**: naiste positsiooni mustlaskogukondades muudab keeruliseks nende kahekordselt diskrimineeritud seisund – ühelt poolt oma etnilise identiteedi tõttu ühiskonna enamuse poolt, teisalt oma rahvusgrupi meeste poolt. Hüpoteesi väljatöötamisel toetusime ühelt poolt loetud kirjandusele, teisalt eelnesid uuringule ka kaudsed kontaktid mustlasühingute esindajatega, mis kinnitasid naistele keskenduva uurimuse vajalikkust.

Täiendavate lähtekohtade selgitamisel tutvusime teoreetiliste allikatega mustlaste olukorra kohta Ida-Euroopas ja teistes riikides. Samal ajal kujunes uurimusküsimus naiste rollist kaasajal arvatust oluliselt keerulisemaks, sest naise positsioonis põimuvad selgesti kogukonna traditsioonid ja kaasaegne elukorraldus.

Uurimust mustlasnaiste olukorrast on suunanud ka see, et siiani on kohalikke mustlaskogukondi väga harva eraldi uuritud. Uurimuse esimeseks eesmärgiks oligi **mustlaste asustuse kaardistamine Eestis**, loomaks vajalikku konteksti edasisele uuringule. Teiseks eesmärgiks oli **naiste positsiooni selgitamine kogukondlikus ja ühiskondlikus elus**, toomaks seeläbi paremini esile nende probleeme kaasajal. Selleks, et pakkuda uuringule ka praktiline väljund on raporti viimases osas esitatud ettepanekud edasiste uuringute läbiviimiseks.

Uurimuses on esitatud ülevaade romade keelelisest identiteedist ja haridustaustast, selgitamaks nõnda nende sotsiaalset ja majanduslikku olukorda. Viimane ülesanne kujunes arvatust keerukamaks. Selgus, et tegelikult pole adekvaatse ülevaate andmiseks mustlaste populatsioonist piisavalt põhjalikke statistilisi materjale, millele analüüsis tugineda.

Uurimusraport koosneb viiest peatükist. Sissejuhatusele järgneb lühike ülevaade romade ajaloolisest rändest, nende jõudmisest Eestisse ja elust nõukogude ajal. Kolmandas, metodoloogilises osas kirjeldatakse uurimuses kasutatud meetodit, valimi moodustumist ja intervjuude läbiviimise protsessi. Töö neljandas, empiirilises osas esitatakse andmed ning analüüsitakse läbiviidud intervjuusid. Peatükk on jagatud kolmeks osaks: mustlasnaised ja perekond, mustlasnaised ja kogukond, mustlasnaised ja ühiskond. Selline teemade alajaotus kasvas välja analüüsitud materjalidest; mustlasnaiste elu ning probleeme käsitletakse erinevates kontekstides – perekonnas, kogukonnas ja ühiskonnas. Seejuures keskendutakse analüüsis teemade ja probleemidele, mis esinesid läbi viidud intervjuudes läbivalt. Viimases, viiendas peatükis esitame kokkuvõtavad järeldused ja nendest tulenevad ettepanekud täiendavate uurimuste teostamiseks.

1.2 Kasutatavad mõisted

Järgnevalt toome välja mõningad uurimuse seisukohalt keskset tähtsust omavad mõisted, mis aitavad selgitada nende kasutust aruandes.

- *Mustlased* – eesti keeles on mõiste kasutus seotud eelkõige tumedama nahavärviga kohalike elanikega võrreldes.⁵ Kuid mõistel on ka kõrvaltähendus, mis osutab räpasusele ja mustusele. Sõna „mustlane“ pidasid solvavaks mitmed uuringus intervjueeritud naised. Mõned naised eelistasid sõna „romad“ kasutamist sõna „mustlased“ asemel. Samas võis täheldada, et mõistega „mustlased“ on harjutud ja see on omaks võetud.

- *Romad* (ainsus *rom*, mitmus *roma*). *Romad* on mustlaskeelne sõna, mida mustlased kasutavad endast kõnelemiseks. Kodus ja kogukonnas räägitakse enamasti mustlaskeelt, mis on suguluses sanskriti ja hindi keeltega ning võtnud üle mõjutusi mitmelt indoeuroopa keelelt. Ka ingliskeelses kirjanduses kasutatakse mustlastest kõnelemiseks kaht mõistet, *Roma* ja *Gypsies*, osutades erinevate mustlashõimude ajaloolisele päritolule (vastavalt kas Indiast või

⁵ Ariste, Paul (1959). Mustlastest. Eesti Loodus 2, 22.

Egiptusest).⁶ Soome keeles kasutatakse tänapäeval ametlikes tekstides samuti sõna *romad*, mille kasuks loobuti sõnast *mustalaiset* 1992. aastal. Mõisted „mustlased” ja „romad” esinevad paralleelselt ka Eestis tegutsevate mustlaskultuuri ühingute nimedes (vrd Kesk-Eesti Romade Ühing, Mustlas-Eestlas-Noorte Kultuurikeskus).

Uurimuses kasutame mõisteid *romad* ja *mustlased* paralleelselt ning sisuliselt samatähenduslikena. Lähtume seejuures intervjueeritute eneseidentifitseerimise viisidest – ka intervjueeritud kasutasid kogukonnast kõneldes mõlemaid mõisteid. Leiame, et mõistete kasutamine eesti keeles vajaks täiendavat käsitlust. Selleks tuleks läbi viia edasisi uurimusi, mis võtaksid arvesse nii ühiskonna kui ka mustlaskogukonna suhtumist ja arvamusi.

- *Eesti mustlased, läti mustlased, vene mustlased* – Eesti mustlaskogukond jaguneb omakorda eesti, läti ja vene mustlasteks, kes on üksteisega tihedasti seotud. Väiksemad kogukonnad seonduvad ühelt poolt keelemurde, perekonna päritolu ja inimese sünnikohaga, osutades teisalt võõrkeeleoskusele. Eestis on neid kogukondi omavahel sidunud abielud, ühised ränded ja tihe suhtlemine. Määratlus ei ole väga range, millele muuhulgas viitab asjaolu, et vene ja läti mustlaste järeltulija võib end pidada ka eesti mustlaseks. Ajalooliselt on kogukondade määratlemisel tähtis olnud piirkond (näiteks Laiuse mustlased). Eesti mustlasteks on traditsiooniliselt peetud Laiuse mustlasi, kelle paikseksmuutmise järel on Eesti aladele saabunud ka läti ja vene mustlasi. Kui varem liikusid vene mustlased peamiselt Eesti idaosas, siis tänapäeval elab neid ka Tallinnas ja teistes Eesti linnades.

- *Laiuse mustlased* (mustlaskeeles *Lajenge Roma*) – peamiselt Rootsist Eestisse rännanud poolpaikne mustlaskogukond, kes tegi taludes abitöid ja liikus ringi laatadel. 1841. aastal koondati Eesti aladel elavad mustlased tsaari käsul ühte piirkonda, moodustades omalaadse reservaadi. Sealsetele mustlastele väljastati pearaha eest üheaastased passid, mille õigeaegset väljaostmist jälgis kohtumees – niisugune lahendus andis parema ülevaate mustlaste populatsioonist ja piiras nende rännet.

⁶ Hernesniemi, Päivi; Hannikainen, Lauri (2000). *Roma Minorities in the Nordic and Baltic Countries. Are their rights realized?* Juridica Lapponica, no 24, Rovaniemi, Lapland's University Press, 8-9.

1.3 Varasemad teaduslikud uurimused Eesti romade kohta

Tähtsaimaks mustlaskultuuri uurijaks Eesti ajaloos on Paul Ariste, kes uuris Laiusel elanud mustlaskogukondi 60 aasta vältel. 19. sajandil tegeles mustlaskeele uurimisega ka Otto Wilhelm Masing, kuid Ariste oli esimene, kes 1930. aastatel alustas mustlaste kultuuripärandi süstemaatilist kogumist ja õhutas noori inimesi mustlaste pärimusi ning jutustusi jäädvustama. Ariste on koostanud mustlaskeele grammatika, avaldanud mitmeid artikleid ja monograafia “Laiuse mustlased” (1940), mis ilmus Tartu Ülikooli toimetiste sarjas.⁷

Nõukogude aja alguses jäid paljud mustlastele suunatud uurimused pooleli, mida võib seostada ka Laiuse mustlaskogukonna hävitamisega. Mustlaskultuuri ja igapäevaelu põhjalikumad käsitlused pärinevad Teisele Maailmasõjale eelnenud aastatest. Mustlaskultuuri esimese Eesti Vabariigi ajal on käsitlenud Soome uurija Risto Blomster⁸, Terje Ajepaio oma uurimuses Tartumaa laadadest 1920-40. aastatel⁹ ja Anton Weiss-Wendt, kes keskendub holokaustile ning mustlaste represseerimisele Eestis Teise Maailmasõja ajal.¹⁰ Sulev Valdmaa avaldas 2004. aastal mustlaste hariduse teemal kirjutatud ingliskeelse uurimuse “Mustlaste haridus Eestis”, mis valmis Euroopa Rassismi ja Ksenofoobia Uuringute Keskuse (EUMC) tellimusel.¹¹ Samuti on Soome uurija Retta Toivanen avaldanud saksakeelse artikli mustlaste olukorra kohta Eestis. Mitmeid ülevaatlikke artikleid ja uurimusi on mustlaste olukorra kohta avaldatud ka Ida-Euroopa riikides¹², kuid Eesti mustlasi mainitakse nendes mikrotasandi uurimuste puudumise tõttu võrdlemisi harva.

Mustlasorganisatsioonide varasemast innukam koostöö rahvusvahelisel tasandil, mida võib täheldada 1990. aastate algusest saadik, on aidanud kaasa rahvusvahelistele teadusuuringute läbiviimisele (“Roma Minorities in the Nordic and Baltic Countries – are their rights realized?” (2004), “Gypsies, Romas, Travellers” (1994)), ning Eesti mustlaste olukorra käsitlemisele

⁷ Ariste, Paul (1940). *Laiuse mustlased*. Tartu Ülikooli Toimetised. Acta Universitatis Tartuensis/ Dorpatensis. B; 50.1, Tartu.

⁸ Blomster, Risto (1999). Eesti mustlased enne Teist maailmasõda. Lohetapja. Tartu, 9985-9214-1-0, Pro folkloristica, 1406-3808.

⁹ Anepaio, Terje (1996). *Laad – see ilmarahva pulm. Tartu linna ja maakonna laadad 1920–40*. Studia Ethnologica 2. Tartu: Ajaloo Instituut.

¹⁰ Weiss-Wendt, Anton (2003). *Extermination of the Gypsies in Estonia during World War II: Popular Images and Official Policies*. Holocaust and Genocide Studies - Vol 17, No 1, Spring, 31-61.

¹¹ Valdmaa, Sulev (2004). *Roma in Public Education in Estonia*. EUMX, Raxen 5, Tallinn, Jaan Tõnissoni Instituut. <http://www.jti.ee/?s=20>

¹² Bakker, Edwin (2003). Roma Policies in Eastern Europe. Success and its side-effect. – *Helsinki Monitor 2003 no. 2*; Csepeli, György; Simon, David (2004). Construction of Roma Identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self-identification. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol 30, No 1, Jan, 129-150.

erinevates raportites (nt. Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvaheline Komisjon, ECRI, ÜRO, Euroopa Liidu Ministrite Nõukogu Komitee). Samuti on olukorrale mõju avaldanud Eesti ühinemine Euroopa Liiduga 2004. aastal, mis tõi kaasa EL institutsioonide teravdatud tähelepanu Eesti mustlaste eluolu suhtes.

2. Romade kogukond Eestis: ajalugu ja tänapäev

2.1 Mustlaste varasem asustus Eestis

Esmakordselt on mustlasi Eestis mainitud 1533. aastal Tallinna Rae turbekirjas, mis võimaldas inimestel keskajal linna sisse pääseda. Ürikus mainitakse kahte mustlaspäritoluga meest, Clawes ja Christopher von Rottenberch'i. Samas on arvatud, et mustlasi oli Eestis varemgi ja nende ränne Soome 1515. aastal leidis aset Eesti kaudu.¹³ Siiani puuduvad andmed selle kohta, kas 16. sajandil oli mustlaste asustus Eestis alaline või kasutasid romad Tallinnat ühe peatusena oma kaubateel.

On teada, et vaenulikkus romade tegevuse suhtes kujunes välja juba keskajal. Arvatakse, et mustlaste esmakordne sisseränne Indiast Euroopasse leidis aset 9-10. sajandil. Juba tol ajal seati romade tegevusele piiranguid – sisserännanud jäeti ilma kauplemissõigustest ja tõrjuti eemale gildide ning tsunftide tööst. Paljude rännete käigus liikusid mustlashõimud Lääne-Euroopast edasi Ida-Euroopa suunas. Tänapäeval paiknevadki suurimad mustlaskogukonnad Ida-Euroopa lõunaosas – Ungaris, Slovakkias ja Rumeenias. 17. sajandil liikusid Skandinaavias rännanud mustlased Eestisse, tulles peamiselt Rootsist ja Soomest, kuid ka Poolast ning Venemaalt. Arvatavasti oli mustlaste ränne Baltikumi aladele seotud soodsamate majanduslike tingimuste ja sallivama elukeskkonna otsingutega.

Vene võimuperiood mängis Eesti mustlaskogukonna kujunemisel otsustavat rolli. On teada, et 1748. aastal kehtestati Vene tsaaririigis mustlastele range keeld ilma vastava loata Tallinnasse ja Riiga siseneda. Uude riiki saabunud mustlasi jälitati, küllaltki tihti tuli ette nende riigist väljasaatmist.¹⁴

Vene tsaari Nikolai I käsul sunniti Eesti aladel elavad mustlased 1841. aastal Laiuse valda ümber asuma. See aitas võimudel omandada paremat ülevaadet nende asustusest, piirata romade rännet ja sundida neid paiksema eluviisi kasuks otsustama. On tõenäoline, et Laiusel elas mustlasi ka varem. Täpsemaid asjaolusid asukohavaliku ja tsaari käsu motiivide osas ei

¹³ Op. cit. Fraser, Angus (1992). *The Gypsies*. Oxford, MA: Blackwel, 123. Weiss-Wendt, Anton (2003). *Extermination of the Gypsies in Estonia during World War II: Popular Images and Official Policies*. *Holocaust and Genocide Studies* - Vol 17, No 1, Spring, 32.

¹⁴ Weiss-Wendt, Anton (2003). *Extermination of the Gypsies in Estonia during World War II: Popular Images and Official Policies*. *Holocaust and Genocide Studies*, Vol 17, No 1, Spring, 32.

ole teada, kuid Paul Ariste on arhiivimaterjalidele tuginedes märkinud, et juba 1841. aastal saadeti Laiusele elama 44 mustlast.¹⁵

Laiusel koondusid mustlasperekonnad peamiselt Raaduvere külla. Laiuse mustlasperekondadele anti nimed ja ajutised passid ehk *avitsad* (mustlaskeeles) kolmeks, kuueks või kaheteistkümneks kuuks. Passi märgiti ka romade edasine plaanitud rännutee.¹⁶ Passidega kaasnevad õigused seoti vallale makstava pearahaga, mistõttu on piiratud rännuvõimalustega Laiuse mustlasi peetud poolpaikseteks. Kogukonna kaasamise püüdest valla elu korraldamisse annab tunnistust mustlaste endi seast valitud kohtumehe positsioon, kelle ülesandeks oli jälgida maksude tasumist vallale. Laiuse mustlased tegid ümbruskonna taludes lihtsamaid töid, liikusid ringi laatadel, andsid kontserte. Mustlasmehed kauplesid hobustega, naised tegelesid ennustamisega.

20. sajandi alguseks kõneles enamik Laiuse mustlastest ka eesti keelt¹⁷, sisse olid seatud tihedad sidemed nii eestlaste kui ka Ida-Eestis rändavate vene mustlaste ja Edela- ning Lõuna-Eestis liikunud läti mustlashõimudega. Mustlashõimud rändasid tihti koos, neid ühendasid sagedased vastastikused abielud, samuti kohtuti suurematel laatadel ja turgudel. Venemaa ja Läti mustlaserühmad on lähisugulased ka oma mustlaskeeles murrete alusel. Erinevus nende ja Laiuse mustlasmurde vahel oli suur – isegi niivõrd suur, et üksteisest oli raske aru saada.¹⁸

Kuigi mustlaste registreerimine elukoha järgi oli nende rändava eluviisi tõttu problemaatiline, on siiski teada, et maailmasõdade vahelisel ajal Eesti mustlaskogukond kasvas. Mustlaste kogukonna kasvust ja kahanemisest aitab parema ettekujutuse saada järgnev arhiivimaterjalidele tuginev tabel (Tabel 1).

¹⁵ Ariste, Paul (1940). *Laiuse mustlased*. Tartu Ülikooli Toimetised. Acta Universitatis Tartuensis/ Dorpatensis. B; 50.1, Tartu, 10.

¹⁶ Samas, 11.

¹⁷ Ariste, Paul (1967). Tükike lõunamaad Laiusel, *Punalipp*, 15.04.

¹⁸ Ariste, Paul (1940). *Laiuse mustlased*. Tartu Ülikooli Toimetised. Acta Universitatis Tartuensis/ Dorpatensis. B; 50.1, Tartu, 25.

Tabel 1.Ametlik mustlasvähemusest elanike arv Eestis¹⁹

Aeg	1897	1934	1959	1970	1979	1989	2000
Mustlaste arv	154	766	366	438	529	665	542

Saksamaa rassistliku rahvuspoliitika ideoloogiast lähtuvalt arreteeriti 1941. aasta septembris ja koondati vangilaagritesse valdav enamus Eesti romasid. Saksamaal, kus mustlasi käsitleti sotsiaalselt marginaalse grupi ja “asotsiaalse elemendina”, viidi romade vastast poliitikat ellu paralleelselt juudivastase poliitikaga.²⁰ Mustlasi viidi ka töölaagritesse Poolas ja Saksamaal. Teise maailmasõja ja sellele järgnenud repressioonide käigus hukati n-ö. soovimatu elemendina suurem osa siinse mustlaskogukonna liikmetest (k.a. naised ja lapsed). Ajalooliste Eesti mustlasperekondade (Indus, Maddisson, Lama, Lakak, Guruni, Welberk) järeltulijaid on alles jäänud äärmiselt vähe, kuna Laiuse mustlaskogukond hävis täielikult. Enamik kaasajal Eestis elavaid mustlasi on rännanud siia nõukogude perioodil Läti ja Leedu aladelt või Venemaalt.

¹⁹Lutt, Roman; Vaba, Lembit; Viikberg, Jüri (1999). Mustlased. Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koost. Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 336.

²⁰Weiss-Wendt, Anton (2003). *Extermination of the Gypsies in Estonia during World War II: Popular Images and Official Policies*. Holocaust and Genocide Studies - Vol 17, No 1, Spring, 35-37.

2.2 Mustlaste olukord nõukogude ajal

Ka Nõukogude Liidus erinevate rahvuste suhtes rakendatud assimilatsioonipoliitika ei käsitletud mustlasi rahvusvähemusena, kellel oleksid oma õigused, vaid sotsiaalse probleemina. Nõukogude võimude üheks eesmärgiks oli eemaldada erinevate gruppide “sotsiaalne ja kultuuriline mahajäämus” ning romade integreerimist ühiskonda peeti vähemustepoliitika üheks oluliseks osaks. Mustlasi peeti n-ö. sotsiaalselt mahajäänuteks juba 1930. aastatel, mil neid arreteeriti ja ümberasumisele saadeti.²¹ Eestiski püüti romasid Nõukogude ajajärgul paikseks muuta, omandamaks paremat kontrolli nende asustuse osas ja tagamaks tõhusamat järelevalvet kooli- ning töökohustuse täitmise üle. Juba sel ajal käsitleti koolisüsteemi peamise roma laste ühiskonda sulandamise vahendina. Kuigi mustlaste majanduslik seisund paranes mõnevõrra ja paljud meessoost mustlased leidsid tööd Nõukogude ajal loodud varumiskontorites²², ei olnud taolise poliitika kaudu saavutatud järelevalve siiski eriti tugev.²³

Ida-Euroopa mustlasi uurinud György Csepeli ja David Simon on märkinud, et just Nõukogude perioodil sai alguse romade seas levinud suundumus eitada oma mustlasidentiteeti. Ühelt poolt on see põhjustatud assimilatsioonipoliitika survest, teisalt aga tuleneb niisugune käitumine romade madalast sotsiaalsest staatusest ühiskonnas, mida püüti mustlasrahvast eitades varjata ja mõne “väärtslikumaga” asendada.²⁴ Kuigi Nõukogude vähemustepoliitika tulemused erinesid kasutatud vahendite ja võimaluste varieerumise tõttu liiduvabariigiti, võib arvata, et eeltoodud järeldus peab paika ka Eesti mustlaste korral. See aitaks selgitada suuri lahknevusi mustlaste kogukonna arvulise suuruse ja ametliku statistika vahel. Mustlaste eluolu ja majanduslik toimetulek Eestis Nõukogude ajal vajaks tulevikus kindlasti täiendavat uurimist.

²¹ Weiss-Wendt, Anton (2003). *Extermination of the Gypsies in Estonia during World War II: Popular Images and Official Policies*. Holocaust and Genocide Studies - Vol 17, No 1, Spring, 36.

²² Nõukogude ajal loodud varumiskontorite süsteem, mis pakkus tööd paljudele mustlastele, soodustades romade seas levinud rändamist, mis oli seotud tööga.

²³ Csepeli, Györgi; Simon, David. Construction of Roma Identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self-Identification. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol 30, No 1, Jan, 130-131; Liegeois, Jean-Pierre (1994). *Gypsies, Romas, Travellers*. Strasbourg, Council of Europe, 94.

²⁴ Samas, 132.

2.3 Mustlaste kogukond tänapäeval

2000. aasta rahvastikuloenduse andmetel elab Eestis 542 mustlast, kellest 247 on meessoost ja 295 naissoost. Naisi on mustlaskogukonnas veidi üle poole (54,4%). Kuigi romad elavad erinevates Eesti piirkondades, võib mustlaste asustuses täheldada sagedast kogukonna koondumist ühte asulasse või linna. Seejuures ollakse koondunud just väiksematesse linnadesse, Tallinnas elab vaid 16,4% kõigist mustlastest. Küllaltki palju mustlasi elab ka maapiirkonnas või väiksemates asulates. Mustlaste asustus on maakonniti suurim Harjumaal, Tartumaal, Valgamaal, Ida-Virumaal, Raplamaal ja Pärnumaal (vt. LISA 1, Tabel 1).

Peaaegu pooltel Eesti mustlastest on Eesti kodakondsus, kuid küllaltki palju esineb ka Vene ja Läti kodakondsust. Paljudel mustlaskogukonna esindajatel on kodakondsus määratlemata, mille üheks põhjuseks võib olla selle puudumine. Valdav enamus mustlastest kasutab emakeelena rahvuskeelt, teisteks levinuimateks kodusteks keelteks on vene ja eesti keel, mille üheks põhjuseks võib pidada segaabielusid, mida tänapäeval üha sagedamini ette tuleb.

Kuna meie uurimus keskendus täiskasvanud, tööealistele naistele, siis puudutab uuringu LISA 3 toodud statistiline ülevaade vanusegruppi 18 aastat ja üle selle. Kasutatud on Statistikaameti rahvastikuloenduse andmeid, mis on ühtlasi viimaseks kättesaadavaks materjaliks mustlaste populatsiooni kohta Eestis. Järgmine rahvastikuloendus viiakse läbi 2010. aastal.

3. Uurimuse protsess ja metodoloogia

3.1 Uurimusmeetodi põhjendus

Mustlasnaiste majandusliku toimetuleku, sotsiaalse staatuse ja Eesti ühiskonnas kogetavate probleemide kohta andmete kogumiseks otsustasime uurimismeetodina kasutada avatud intervjuusid, sest need võimaldavad vastajatel end paremini ja vabamalt väljendada, oma elust rääkida ning erinevaid seisukohti ja probleeme sõnastada. Kokku viisime läbi neliteist avatud intervjuud, neist kolmteist olid individuaalsed ja üks rühmaintervjuu. Lisaks intervjuudele lugesime ja analüüsisime erinevaid kirjalikke dokumente ning materjale, näiteks koosolekute protokolle ja toimunud seminaride materjale. Samuti vaatasime läbi mõningad videomaterjalid (filmid, telesaadete ja ühe teatrietenduse salvestused).

3.2 Informantide leidmine ja valimi moodustumine

Mustlasnaiste leidmine intervjuude läbiviimiseks osutus algul üsna keeruliseks. Eelnevalt oli teada, et akadeemilisi uuringuid mustlastega seonduvatel teemadel Eestis läbi viidud ei ole. Kõigepealt võtsime ühendust inimestega, kes meile teadaolevalt olid varem Eestis mustlaste ja nende probleemidega kokku puutunud, kuid kahjuks ei õnnestunud nende kaudu kontaktideni jõuda. Seejärel asusime otsima mustlaskultuuri ühingute andmeid. Kahes linnas kasutasime informantide leidmisel ka kohaliku sotsiaal- ja tervishoiutöötaja abi. Peamine abi tuli siiski Põhja-Romade Ühingu esimehelt Roman Lutt'ilt, kes aitas meil respondentideni jõuda. Mustlastega kontakti loomine tema vahendusel osutus uuringu seisukohalt väga vajalikuks, sest mustlaskogukonnad elavad suhteliselt suletud maailmas ning intervjuu läbiviimise eelduseks oleva usalduse saavutamine oleks informantide leidmiseks ja intervjuude läbiviimiseks kavandatud lühikese ajavahemiku jooksul üsna keeruliseks (kui mitte võimatuks) osutunud. Samal ajal on ohuks seejuures, et naised võisid olla keskmiselt teadlikumad organisatsioonide tööst, ning paremini kursis ka perekeskuste rajamise ideega, võrreldes sellega kui uuringu informandid oleks leitud tänavalt. Tuleb siiski lisada, et kõik selliselt leitud naised ei olnud organisatsioonide üritustel osalenud. Veel kasutasime informantide leidmisel "lumepallimeetodit", kus juba leitud respondendid viisid meid kokku teiste oma tutvusringkonda kuuluvate mustlastega.

Valimi koostamisel võtsime arvesse mustlaste keelekogukondlikku kuuluvust ja piirkondlikku jaotumust. Lisaks püüdsime leida erineva vanuse, haridustaseme ja majandusliku taustaga naisi. Esitasime päringu Statistikaametile, selgitamaks rahvastikuloenduse (2000)²⁵ andmetele tuginedes välja mustlaste piirkondliku jaotumuse Eestis ning suuremad kogukonnad, millest informantide leidmisel lähtuda. Valimis on esindatud piirkonnad, kus Statistikaameti andmetel elab kõige rohkem mustlasi – Harjumaalt leiti kaks, Raplamaalt kolm, Tartumaalt kaks, Pärnumaalt kaks ja Ida-Virumaalt kaks respondenti. Valgamaa intervjuud kujunesid teistest veidi erinevateks. Seal viisime läbi kaks individuaalintervjuud ja ühe rühmaintervjuu, kus osales neli mustlasnaist (neist kaks osalesid ka individuaalintervjuus). Kokku intervjuerisime 15 naist.

Kõige rohkem oli 40-50 aasta vanuseid respondente (kokku kaheksa naist); neli naist kuulus vanuserühma 21-39 aastat ja kolm olid üle 50 aasta vanused. Noorim intervjueritu oli 21- ja vanim 81-aastane.

Intervjueritud naistest ei olnud kellelgi keskharidust, kolm olid kirjaoskamatud. Lisaks tuleb respondentide poolt nimetatud haridustasemesse suhtuda teatava ettevaatusega, sest see ei pruugi täpselt tegelikkusele vastata. Ka ei mäletanud osa naistest täpselt seda, mitu klassi nad koolis olid käinud.

Majanduslikult heaolu seisukohast elasid naised erinevates tingimustes. Siinkohal saame toetuda ühelt poolt naiste endi räägitule ja teiselt poolt meie subjektiivsetele hinnangutele, mis kujunesid välja intervjueritavate kodusid külastades. Osadel naistest oli raskusi esmaste vajaduste rahuldamisega (näiteks ei jätkunud raha toidu ja riiete ostmiseks, elamispinna eest tasumiseks või talvekütte muretsemiseks), teised aga olid majanduslikult märksa paremal järjel. Viimasena mainitud naised elasid paremates tingimustes (eramajas või avaras korteris). Neil ei olnud probleeme esmaste vajaduste rahuldamisega ning nii naistel endil kui ka nende abikaasadel ja vahel ka täiskasvanud lastel olid töökohad enamasti olemas. Samas oli alaline töökoht vaid kolmel naisel viieteistkümnest; üks naine oli lapsepuhkusel, üks pensionieas ja ülejäänutel töökoht puudus. Pooled naistest tunnistasid, et olid varasemal eluperioodil teeninud raha ennustamisega või tegelesid sellega praegugi.

²⁵ http://pub.stat.ee/px-web.2001/Database/Rahvaloendus_regionaalne/Rahvaloendus_regionaalne.asp

3.3 Intervjuuküsimused

Intervjuuteemade ja -küsimuste koostamisel tegime koostööd erinevate osapooltega – konsulteerimise Põhja-Romade Ühingu Esimehe Roman Luttiga ning pidasime nõu Sotsiaalministeeriumi töötajatega, kes olid tegelenud naisuurimustega ja kellelt saime nõuandeid perevägivalla ning naistevastase diskrimineerimise kajastamiseks. Intervjuude läbiviimiseks töötasime küll välja teemade struktuuri, kuid intervjuud kujunesid pigem vabaks vestluseks, nagu avatud intervjuude korral üldiselt tavaks on. Küsimused olid formuleeritud üsna üldsõnaliselt, võimaldamaks vastajatel intervjuu käigus võimalikult palju isiklikke seisukohti esitada.

Eeltööna koostasime teemade nimekirja, mis koosnes kümnest alapunktist (vt LISA 2). Intervjuude läbiviimisel käsitlesime teemasid sageli ka läbisegi, vastavalt sellele, millises järjekorras need vestluse käigus esile kerkisid. Alustasime enamasti palvega rääkida oma lapsepõlvest – millega intervjuueeritava ema ja isa tegelesid, kui palju oli peres lapsi, milline oli kodune keel, kas eluvis oli paikne või rändav. Järgmiseks siirdusime kooliaega ja kooliga seotud mälestuste juurde. Veel rääkisime pere- ja tööelu teemadel. Jutuks tulid ka terviseprobleemid ning elu mustlaskogukonnas ja Eesti ühiskonnas laiemalt – uurisime, kust saadakse teavet ühiskonnas toimuva kohta ja mil määral mustlasi kaasatakse nendega seotud probleemide lahendamisse ühiskonnas. Samuti tundsimme huvi mustlasorganisatsioonides osalemise ja teadlikkuse kohta nendest ning palusime rääkida probleemidest ja tulevikunägemustest. Siiski tuleb märkida, et uuring ei paku põhjalikku ülevaadet mustlaskultuuri erinevatest aspektidest, selles on keskendutud küsimustele ja asjaoludele, mis ilmnesisid läbivatena analüüsimaterjalist.

3.4 Intervjuude läbiviimine

Kokku viisime ajavahemikus 23. august–13. september 2007 läbi 14 avatud intervjuud (täpsemalt vt LISA 3). Intervjuu pikkuseks kujunes keskmiselt üks tund. Kõige pikem intervjuu kestis kaks tundi ja kõige lühem 20 minutit. Üksteist intervjuud viisime läbi eesti ja kolm vene keeles. 13 neist olid individuaalintervjuud, üks kujunes rühmaintervjuuks. Seda võib põhjendada tekkinud olukorraga, kus väikesesse ruumi kogunesid koos intervjuu läbiviijatega neli mustlasnaist, mistõttu individuaalintervjuu läbiviimine võimatuks osutus.

Esimese kontakti sõlmimiseks võtsime intervjueeritavatega ühendust telefoni teel, tutvustasime lühidalt uurimust ja selle eesmärke ning küsisime nõusolekut intervjuus osalemiseks. Üldiselt olid kõik inimesed, kelle poole pöördusime, vastutulelikud ja meeleldi nõus intervjuus osalema.

Kuivõrd kõigi intervjuude lindistamiseks kasutati diktofoni, võib eeldada, et taoline olukord ei olnud suurema osa informantide jaoks loomulik ning võis (eelkõige intervjuu alguses) teatavat võõristust ja ebamugavust tekitada. Samas ei olnud keegi lindistamise vastu, kui olime ära selgitanud, milleks see vajalik on. Küll aga on küsitav, kuivõrd respondendid end meile kui võõrastele inimestele üldse avasid. Osade intervjueeritavate puhul jäi mulje, et meis nähti pigem inimesi, kellest võiks abi olla erinevate majanduslike ja tööalaste probleemide lahendamisel. Teine oht seondub sellega, et pooled intervjueeritustest leidsime mustlasorganisatsiooni esindaja kaudu, mis võis mõjutada ka mustlasnaiste teadlikkust organisatsioonide tööst ja varasemaid teadmisi perekeskuste ideest (vt selgitust lk 52). Samas võib intervjuumaterjali põhjal öelda, et suurem osa niisugusel viisil leitud informantidest ei olnud organisatsioonide töös osalenud või ei osanud seostada tegevusi organisatsioonide tööga.

Eelnevalt kokkulepitud intervjuudest õnnestus meil teostada kõik peale kahe – üks intervjuu jäi ära intervjueeritava haigestumise ja teine töölähetusse sõitmise tõttu. Suurem osa intervjuudest viidi läbi kahe intervjueriija poolt, ühe intervjuu juures viibisid kolm käesoleva uuringu läbiviijat. Intervjuude läbiviimist jätkasime seni, kuni saadud andmed ei andnud enam uut ja olulist teavet.

Intervjuude toimumiskohad olid üsna erinevad. Kaks neist toimusid kohvikus, kaks koolimaja ruumides ja ülejäänud respondentide kodudes. Intervjuu läbiviimine koduses õhkkonnas osutus mõnel juhul üsna keerukaks, seda eriti juhul, kui tegemist oli suure perega. Enamasti õnnestus siiski luua hea õhkkond ning jääda respondentiga eraldi ruumi, välja arvatud üks intervjuu, mis lõpuks kujuneski meie uuringu ainsaks rühmaintervjuuks.

Uuringu eetilise poole pealt pidasime esmatahtsaks intervjueeritavate anonüümsuse tagamist. Käesolevast tööst ei selgu ühegi intervjuus osalenud naise nime. Vastajate nimed ei ole uuringu tulemuste seisukohalt olulised, sest eelkõige tundsiime huvi mustlasnaiste elu ja

probleemide vastu laiemas kontekstis. Kuivõrd Eesti mustlaskogukond on väike, on ka piirkonnad toodud välja vaid maakonna tasandil.

Lisaks mustlasnaiste küsitlemisele viisime uuringu lõpuosas läbi ka ühe lisaintervjuu Haridusministeeriumis täiendava teabe saamiseks mustlaslaste haridusvaldkonna probleemide kohta ja kogukonna kaasamise kohta kaasajal haridusprobleemide lahendamisse.

3.5 Andmenalüüsi meetod

Kõik intervjuud lindistati ja transkribeeriti, venekeelsed intervjuud tõlgiti eesti keelde. Seejärel leidis aset intervjuude kvalitatiivne analüüs. Sotsioloogias tuntakse rakendatud intervjuude analüüsimeetodit süvitsilugemise tõlgendusmeetodina, kus intervjuutekstide korduva lugemise käigus joonistuvad välja erinevad laiemad teemakategooriad – näiteks mustlasnaised perekonnas, kogukonnas ja ühiskonnas kui laiemad teemakategooriad, millele lisanduvad kitsamad teemaarendused. Analüüsi käigus püüti esile tuua intervjuudes kõige sagedamini esinenud probleeme, leida neile põhjendusi ja määratleda nende probleemidega seotud tähtsamaid mõjutegureid. Materjali alusel tehtud järelduste ja üldistuste paremaks näitlikustamiseks on esitatud ka intervjuutekstide katkendeid.

4. Mustlasnaised perekonnas, kogukonnas, ühiskonnas

4.1 Mustlasnaised ja perekond

4.1.1 Suhted naiste ja meeste vahel

Perekond on mustlaste jaoks üks olulisemaid institutsioone, olles nii stabiilsuse, ühtsuse kui ka sotsiaalse organiseerumise sünonüümiks. Mustlasi uurinud Jean-Pierre Liegeois' (1994)²⁶ arvates võib mustlaste hulgas väga harva kohata täiskasvanuid, kes ei ole "abielus". Kuid Romade kogukonnas ei tähenda abielu kooselu ametlikku registreerimist, meeste ja naiste vahelised suhted järgivad sageli väljakujunenud tavasid ning ettekirjutusi.

Ungaris läbiviidud uurimuses jõuti järeldusele, et meestel on mustlasperes reeglina suurem otsustamisõigus ja seksuaalne vabadus, seda nii enne abielu kui ka abielu ajal. Naistelt seevastu oodatakse, et nad säilitaksid enne abielu süütuse ja oleksid abielus mehele truud. Valdav enamus nii meeste kui ka naiste seas oli selles osas ühel nõul. Kui naine on abielus, peab ta olema oma mehele kuulekas isegi juhul, kui mees on agressiivne ja kasutab vägivalda või kui tal on abieluväliseid suhteid.²⁷

Kuigi mustlaskogukondade kombed ja tavad erinevad piirkonniti, on paljud traditsioonid naiste ja meeste vahelistes suhetes sarnased. Ka käesoleva uuringu intervjuudele toetudes võib täheldada, et naistel on mustlasperes meestega võrreldes vähem õigusi ja märksa enam kohustusi. Kodused majapidamistööd ja laste kasvatamine on peamiselt naiste kohustused.

(...) aga kes see läheb nüüd minema, kui tal on sihuke hea naine, kes teeb kõik ette-taha ära, kui tema seikleb siin igasuguste naistega ringi ja joob ja teeb oma lollusi ja mina kannatan. (...) Mina tegin kõik tööd. Mees magas diivanil, lõsutas. Ootasin last, tassisin puid. Kõik tegin mina üksi. Väga laisk mees oli. (M11, 31a, Pärnumaa)

Naise positsioon perekonnas on seotud nii tema vastutusega teiste pereliikmete ees kui ka traditsioonide ja tavade elujõulisuse säilitamisega. Iseasi on see, mida need põlvest põlve pärandatud reeglid ja traditsioonid mustlasnaiste endi jaoks tähendavad – kas need on

²⁶ Liegeois, Jean-Pierre (1994). *Gypsies, Romas, Travellers*. Strasbourg, Council of Europe, 83.

²⁷ Kelly, A. Jeffrey, ect (2004). Gender roles and HIV sexual risk vulnerability of Roma (Gypsies) men and women in Bulgaria and Hungary: an ethnographic study. *Aids Care*, vol 00, No 0, 238.

turvatummet tekitavad ja loomulikud või pigem ahistavad ning naist kooselus ebasoodsasse positsiooni seadvad. Lisaks teadlikkuse puudumisele võimalustest, kuidas ebavõrdsest või sageli vägivaldsest kooselust eemalduda, võib teatud stereotüüpide püsijäämisel naiste ja meeste vahelistes suhetes olla muidki põhjuseid.

Kuigi kõik intervjuudes osalenud naised märkisid, et mehel on mustlasperes enamasti rohkem sõnaõigust, lisasid nii mõnedki neist, et ka naisel peab teatud asjades sõnaõigus olema. Rohkem arvestatakse naise arvamusega mustlasperes juhul, kui tegu on ema rollis oleva naisega. Mitmel puhul oli naise suurema sõnaõigusega seotud asjaolu, et naine käis ka ise tööl ning teenis perele elatist. Rõhutati sedagi, et naisel on võimalik oma õiguste eest seista, kui ta end peres varakult kehtestab. Oluline roll on lapsepõlves saadud kasvatusel – peredes, kus lapsepõlves mustlaskombeid ja -seadusi väga rangelt ei järgitud, olid naised iseteadlikumad ning oskasid paremini enda õiguste eest seista.

Tegelikult need mustlasseadused on natuke rangemad kui tavaseadused, aga kuna minu ema ja isa olid natuke teistsugused, kuna ema ja isa tegid tööd ja sõbrad ja suhtlemine oli kõik eestlastega, siis ka mind kasvatati natuke teistmoodi, mitte mustlaskommete järgi aga rohkem Eesti kommete järgi. Nii et mul on see lapsest saati sees, et ma ei pea tegema seda, mida teised mind käsivad, käsu peale ma ei tee midagi. (M10, 42a, Harjumaa)

Täheldati, et tänapäeval on mustlasseadused leebemad, näiteks võib naine võtta vastu otsuse mehest laiku minna ja lapsi üksi kasvatama hakata, kuigi see võib osutuda üsna raskeks juhul, kui kogukonna toetus jääb saamata.

4.1.1.1 Abielu

Intervjueeritutega abielu teemal vesteldes tulid jutuks abiellumise iga, segaabiellud ja suhtumine abielu ametlikku registreerimisse.

Suurem osa naistest leidis, et tänapäeval on abiellumise iga hilisem kui nt. 50 aastat tagasi. Kui varem oli üsna tüüpiline, et mustlasneiud abiellusid 13-14 aasta vanuses, siis tänapäeval seda enne 20. eluaastat enamasti ei juhtu. Vanemate heakskiit abielule on mustlaskogukonnas enamasti väga tähtis.

(...) enne oli 14-13 aga nüüd ma oma last ei anna nii vara ära. Tütar läks 21-aastaselt mehele ja teine on veel 16, teda üldse ei anna kuskile veel. (M2, 47a, Raplamaa)

Teiseks sageli mainitud oluliseks erinevuseks varasemate aegadega võrreldes olid segaabiellud. Kui vanasti ei kiitnud mustlaskogukond 'väljastpoolt' pärit inimesega abiellumist heaks, siis tänapäeval ei ole segaabiellud enam haruldased. Teisest rahvusest inimesega kohanemine võib suguvõsa liikmete seas küll endiselt kaua aega nõuda (näiteks aasta või paar), kuid üldjuhul leiab siiski aset uue pereliikme omaksvõtmine.

(...) vanasti oli. Onu oli mul vihane. Kui ma sisse tulin, sain piitsa. Aga praegu – naised on praegu vähe läinud Eesti mehele aga mehed peaaegu kõik võtavad Eesti naise. Aga vanasti oli see suur probleem aga nüüd praegu ei ole. (M3, 48a, Raplamaa)

Mustlasmeeste seas esines segaabiellusid sagedamini kui mustlasnaiste seas. Intervjueritud naiste arvamustest tuli välja, et kooselu ametlikku registreerimist ei peeta mustlaste seas väga oluliseks.

Intervjuerija: Kuidas neid abielusid üldse sõlmitakse mustlaste hulgas?

Vastaja: Ei sõlmita mitte kellegiga. Me oleme, nagu te näete, mul mees on eksole, olemas. Mitu aastat kohe. Vana nii juba ja me ei ole registreerinud ega midagi. Ei ole seda. Mustlastel ei ole. (M2, 47a, Raplamaa)

Teate, meile see paber mitte midagi ei anna. Lihtsalt lähed mehele, meil on suured pulmad. (M4, 49a, Tartumaa)

Pigem tähtsustatakse traditsioonilist mustlaspulma ja tunnustust ning heakskiitu sugulaste ja lähikonda kuuluvate inimeste poolt. Vanemate naiste korral võis abielu ametliku registreerimise ajendiks mõnikord olla ka hõlpsam elamispinna taotlemise võimalus Nõukogude ajal.

4.1.1.2 Laste arv ja pere planeerimine

Mustlaspered on tänapäevalgi tihedate kogukondlike sidemete tõttu tuumikperest suuremad. Sageli elatakse koos teiste sugulaste ja nende lastega. Mustlaskodusid külastades võib esmalt jääda mulje, et peres on seitse või enamgi last. Lähemal tutvumisel aga selgub, et ühe pere lapsi pole rohkem kui kaks või kolm. Kui vanasti olid mustlaspered paljulapselised, siis tänapäeval on laste arv peredes tunduvalt vähenenud. Paljudes peredes on vaid üks või kaks last.

Intervjuerija: Kuidas tänapäeval peret planeeritakse, kas arutatakse ennem, et mitu last on plaanis saada?

Vastaja: Meie ei taha rohkem. Ühe lapse, aitab küll. Lapsega lähed poodi, siis laps ütleb, et tahan seda, tahan seda. Sa ei taha ju öelda lapsele, et ei, ma ei saa osta seda. (M8, 21a, Valgamaa)

Pere planeerimine osutus küllaltki delikaatseks ja intiimseks teemaks, millest naised ei soovinud pikemalt rääkida. Tõenäoliselt ei võimaldanud põgus ja võõristust tekitav intervjuusituatsioon naistel ennast kergesti niivõrd intiimsel teemal avada (intervjueeritutega kohtuti ühel korral). Kahjuks ei saanud me midagi teada naiste teadlikkuse kohta rasestumisvastastest vahenditest. Küll aga selgus, et naised on hakanud tänapäeval rohkem aborte tegema. Intervjueeritute sõnul ei tulnud raseduse katkestamist mustlasnaiste seas varem ette sama palju kui tänapäeval. Paljuski on see naiste arvates tingitud pere materiaalsest ebakindlusest. Samas on tõenäoline, et tänapäeva noored on ka iseteadlikumad.

Vanasti oli see [abordi tegemine] keelatud, aga nüüd on see täiesti tavaline kõikidel. Praegu väga paljudel noortel pole üldse võimalik sünnitada, elamistingimused ei luba lihtsalt. (M6, 41a, Valgamaa)

4.1.1.3 Naisele peres suunatud keelud

Keskendume uuringus peamiselt naiste endi poolt välja toodud keeldudele. Naistele kehtivad mustlasperes mitmed keelud, mis on seotud naiste riietuse ja käitumisega nii peresuhetes kui ka väljaspool kodu. Mõnel juhul võivad mehed piirata naise liikumisvabadust. Näiteks on abielus naisele keelatud suhelda võõraste meestega, keelu rikkumine võib kaasa tuua abikaasa vägivaldse käitumise. Mees võib piirata ka naise õpinguid või uute teadmiste omandamist.

(...) Mul ei olnud autojuhilubasid ka, ta ei lubanud mul isegi kooli minna. Ütles, et naised ei pea autodega sõitma. (...) Eks see mustlasnaiste elu on ikkagi palju raskem. Ma pidin kellaajaliselt kodus käima ja välja minema. Väga range oli. (M11, 31a, Pärnumaa)

Naiste jaoks on keelatud paljud välimuse ja eneseväljendamisega seotud tegevused. Riietuses kehtib abielunaistele siiani keeld kanda pükse. Pükste kandmist peetakse kogukonnas naeruväärseks, mis vanematele naistele võib kaasa tuua kogukonna liikmete halvaks panu. Mõnikord põhjendati seda märkides, et seeliku kandmine on “kogukondlik tava” ning pükste kandmist peeti romade kogukonna “kommete vastaseks”.

Naine ei tohi pükse kanda, käia palja õlaga, tal ei tohi põlved paista. Ta ei tohi praktiliselt midagi teha, ta ei tohi baaris käia sõbrannaga, ta ei tohi niimoodi üksi ilma meheta väljas käia, tal ei olegi praktiliselt midagi lubatud. (M10, 42a, Harjumaa)

Suhteliselt raske on määratleda seda, kuivõrd ahistavad ja ebameeldivad on niisugused meeste ning kogukonna poolt kehtestatud piirangud naistele endi jaoks. Sageli tundub, et paljud naised on sellega leppinud, see on osa mustlaskultuurist ja traditsioonidest. On tõenäoline, et osad piirangud pakuvad naistele hoopis turvatunnet ja annavad teatud mõjuvõimu.

Las need naised ise ütlevad, kes tahavad aitamist (...) Mina tean, et kõik naised on rahul, keda ma tunnen. Minu piirkonnas on kõik rahul. (M12, 51a, Pärnumaa)

Kindlasti ei saa väita, et mustlasnaisel keelatakse olla naiselik ja kena, kuid seda ikka pigem pereringis, oma mehe jaoks.

Ainuke, mida siis mustlasmehed ei keela oma naistele, on kuld, see on nagu põhiasi, sest mustlased on ju kõik nagu harakad. (M10, 42a, Harjumaa)

Mitmes intervjuus mainiti, et meestele olevat justkui kõik lubatud. Nooremad respondendid leidsid siiski, et mustlasnaistel võiks olla rohkem õigusi ja vähem keelde. Kuid oli ka vanema põlvkonna naise, kes leidsid, et naistel peaks tänapäeval olema rohkem õigusi.

Ei, no ma arvan, et ikka võiks rohkem lubada naisterahvale, sest tegelikult on naine ka inimene, ta ei ole ainult lastesünnitaja ja koduhoidja, sest ta on ikka inimene, täpselt samuti nagu meesterahvas ja iga teine inimene. (M10, 42a, Harjumaa)

Intervjuudele tuginedes võib väita, et peresuhted on mustlaste seas muutumas kaasaegsemaks ja vabamaks ning paljud naised ei lepi enam sellega, et neil on meestega võrreldes vähem õigusi ja rohkem keelde ning kohustusi. Vanad traditsioonid on segunemas kaasaja kommete ning väärtustega – tõenäoliselt ei ole paljudel naistel taolises olukorras kerge toime tulla. Tundub, et mustlasnaised pole isegi raskustesse sattudes väga aldis ise abi otsima, sest rahvusele omane uhkustunne on sügavale nende hinge juurdunud. Teisalt kardetakse tõenäoliselt kogukonna halvaks panu ja hukkamõistu, või lihtsalt ei teata, kuhu abi saamiseks pöörduda.

4.1.1.4 Perevägivald

Perevägivald osutus käesoleva uurimuse läbiviimisel teiseks väga tundlikuks temaks, mille puhul võis aduda, et mitmed naised ei rääkinud avameelselt. Osa naistest asus kaitsvale positsioonile, eitades meestepoolset vägivalda kogukonnas üldiselt toimuva toetuseks.

(...) väga hästi saavad omavahel läbi. Ja väga viisakas suhtlemine on üksteisega meil. Ropu rääkimine on üldse ära keelatud nagu peres. Selline jooming, ükskõik milline, noh suvaline, see on üldse ära keelatud. Noh, ei ole meil. (...) perega peab väga hästi kokku hoidma ennast. See on kõige tähtsam. (M4, 49a, Tartumaa)

Kuid intervjueeritute hulgas oli ka naisi, kes tunnistasid, et on mehepoolset vägivalda kogenud. Sagedamini tunnistati vägivalda juhtumite esinemist peredes, mille liikmete haridustase oli madalam ja majanduslik seisukord halvem. Levinud oli arvamus, et teatud juhtudel on mehepoolse vägivalda kasutamine isegi õigustatud. Näiteks juhul, kui naine pole mehele kuulekas, valetab talle või on meest kellegi teisega petnud.

See ei ole vägivald, see on arusaamatuste lahendamine ja kuna nad on temperamentsed inimesed, nad nii kiiresti kui süttivad, sama kiiresti ka jahtuvad. (M1, 53a, Harjumaa)

Peresuhtes on kannatajaks pooleks siiski eelkõige naised, kelle võimalused vägivaldsest kooselust eemalduda on piiratud. Veel ühe näitena võiks siinkohal välja tuua ühe intervjueeritud naise juhtumi, kes oli aastaid kannatanud pideva mehepoolse vaimse ja füüsilise vägivalda all.

(...) ma räägin sellest, et ma elasin ise sellise mehega koos. Ma olin praktiliselt nagu luud nurgas. Tema tegi kõik, mis ta tahtis, mina olin kodus kogu aeg ja sellepärast ma mõtlesin, et ma ei taha enam sihukest elu. Minu mees kogu aeg tekitas minu vastu vägivalda, kuigi ma ei teinud mitte midagi. Mina sain praktiliselt kogu aeg peksta, noh, ma olen ise vaikse iseloomuga ja pärast oli närvisüsteem täitsa metsas ju. (...) siinamaani olen tänu temale grupi peal. (...) siis vahest oli niimoodi isegi, et kui jõi, siis tuli jälle kallale. Kogu aeg tuli kallale, vägivaldne oli. (M11, 31a, Pärnumaa)

Kuigi mees põhjustas naisele tõsiseid vaimseid ja füüsilisi kahjustusi ning naine tunnistas, et ta ei pidanud mehe käitumist põhjendatuks, ei võtnud ta ise kunagi midagi selle vastu ette, sest mustlaskommete kohaselt oma probleemidest väljaspool peret üldjuhul ei räägita.

4.1.2 Tööde jaotus perekonnas

Tavaliselt on tööde jaotus mustlasperes üsna selgelt määratletud. Naised teevad traditsioonilisi 'naiste töid' – koristavad, pesevad pesu, teevad süüa, hoolitsevad kodu ja laste eest. Neil on oluline roll nii pere majanduslikus ülalpidamises kui ka traditsioonide edasikandmises. Naine vastutab pere igapäevaste vajaduste (nagu näiteks toit ja riided) rahuldamise ning laste hariduse ja oma tütarde käekäigu eest kuni nende abiellumiseni.

Meeste ülesandeks on olla oma perele toeks ja kaitsjaks. Nad on perekonna pead – need, kes võtavad vastu perele ja kogukonnale olulisi otsuseid. Sageli kulutatakse mehe teenitud raha pigem sellistele kulutustele, nagu pidude korraldamisele või auto ostmisele. Mehed on need, kes hoiavad väljaspool kodu alal kogukonnaväliseid sotsiaalseid sidemeid ja ajavad äriäsjä.²⁸ Kui naiste tööd ja tegemised on rohkem seotud koduga, siis meeste tegevused on pigem suunatud väljaspoole kodu.

Intervjueeritud naiste seas oli ka neid, kelle väitel aitavat abikaasad neil kodus mõningaid majapidamistöid teha. Pigem kehtis see naiste korral, kellel oli tervisega tõsisemaid probleeme. Üldisem reegel näeb siiski ette, et mehed mustlasperes 'naiste töid' ei tee. Eriti kehtib see koristamise, söögitegemise ja pesu pesemise kohta. Raha teenimise suhtes esines erinevaid arvamusi. Osa naisi väitis, et nemad on peamiseks perele raha teenijaks, teised pidasid seda rohkem mehe rolliks. Valdavaks arvamuseks kujunes aga see, et naiste elu on raskem kui meestel ning naiste tähtsus raha teenimisel on kasvanud.

Kogukonna oluliseks osaks on lapsed, keda kasvatatakse kõigi täiskasvanute poolt ühiselt. Laste ja vanemate elu on üksteisega väga tihedalt seotud. Lapsed austavad oma vanemaid, ja vastupidi. Selles kontekstis õpivad lapsed ka erinevaid sotsiaalseid rolle – näiteks oskusi mitmesuguseid töid teha, perega seotud vastutust võtta ja vastassugupoolega suhelda. Poisid osalevad isa kõrval äris, tüdrukud kannavad hoolt nooremate õdede-vendade eest ning õpivad varakult kõiki majapidamistöid.²⁹

4.1.3 Laste kasvatamine ja hariduse andmine

Mustlaslaste kasvatamine leiab aset pereringis, kus lapsi ei jäeta omapead ega lahutata kunagi õdedest-vendadest. Laste haridustee eest vastutab mustlasperes tavaliselt ema. Kool asub mustlaste jaoks väljaspool nende turvalist pereringi. Vanematel, kes on koolis käinud, on sellest sageli pigem negatiivsed mälestused. Enamasti on nende haridustee jäänud lühikeseks.

²⁸ Liegeois, Jean-Pierre (1994). *Gypsies, Romas, Travellers*. Strasbourg, Council of Europe, 85.

²⁹ Samas, 85-86.

Enamus on lõpetanud 5-4 klassi. 6 klassi on juba suur haridus. Kes on juba 8 klassi, kuskil lõpetanud, üksikud- noh see peab olema väga tark inimene mustlaste keskel. (M1, 53a, Harjumaa)

Nagu Jean-Pierre Liegeois oma raamatus on täheldanud, ei saa mustlaslapsi sundida koolis käima, vaid esmalt tuleb püüda jõuda nende vanemateni, kes peavad selle heaks kiitma. Vanemad kalduvad sageli arvama, et koolis mittekäinud lastel on elus läbilöömiseks samasugused võimalused kui koolihariduse omandanud lastel. Edu äritegevuses ei pruugi mustlaste arvates alati kooli ja haridusega seotud olla. Olukorras, kus riigis on kehtestatud koolikohustus, tuleb ka mustlastel siiski lapsi kooli saata, vastuolud koolisüsteemiga on aga kerged tekkima. Lapsed ei pruugi aru saada, miks neid vanuse põhjal vendadest ja õdedest või mängukaaslastest eraldatakse. Kool on laste jaoks koht, kus kodus harjumuspäraseks saanud reeglid ei kehti. Võib juhtuda, et nad ei kohanegi koolis kehtivate nõudmistega, mistõttu õpetajad võivad arvata, et nad on vaimselt alaarenenud.³⁰

Nii Tartu- kui ka Valgamaal olid intervjueritud naised puutunud kokku normaalsete laste saatmisega vaimselt alaarenenud laste kooli vaid sellepärast, et nad ei rääkinud eesti keelt ja olid rahvuselt mustlased.

Vastaja: Ma küll tahtsin normaalsesse kooli neid panna, aga seal on vaja raha. Sinna keegi ei võta.

Intervjuerija: Mida nad on teile seal öelnud, miks nad teie last ei võta?

Vastaja: No ma ei tea, näevad, et oleme mustlased. Nad ei taha harilikku kooli ikkagi võtta meid.

Intervjuerija: Ei taha?

Vastaja: Ei taha jah meid üldse. Ma tahtsin poissi eesti kooli panna, kui nad nägid meid, ütlesid, et kohti ei ole, nii ja naa. Miks? Ei me ei võta mustlasi, me ei taha ja kõik. (M7.1, 44 a, Valgamaa)

Teine sarnane näide pärineb Tartumaalt.

Jah, ta pannakse sinna kooli õppima, aga tegelikult see on seadusevastane täiesti, see ei ole üldse lubatud. Nad peaksid lihtsalt rohkem tegelema selle mustlaslapsega, aga nad just tõukavad teda eemale, nad ei tahagi tegeleda temaga. See tõukab ka koolist minema neid lapsi. (M5, 42a, Tartumaa)

Sama probleem on Eesti kohta välja toodud ka ECRI poolt 2005. aastal Euroopa Komisjonile esitatud aruandes.³¹ Intervjuudele tuginedes võib väita, et probleemi pole senini lahendatud.

³⁰ Liegeois, Jean-Pierre (1994). *Gypsies, Romas, Travellers*. Strasbourg, Council of Europe, 86-88.

³¹ Kolmas aruanne Eesti kohta. 24. juuni 2005 (2006) Rassismi ja sallimatuse vastu võitlemise Euroopa komisjon (ECRI). Strasbourg; Council of Europe, 31-32.

Haridusministeeriumis läbiviidud intervjuust selgus, et selle põhjused võivad mõnel juhul olla seotud ka lapsevanemate endi otsustega, kes võivad mõnel juhul eelistada laste panemist erivajadustega laste internaatkooli, kus lapsele tagatakse öömaja ning toitlustus. Niisugusel otsusel võivad olla majanduslikud põhjused – töötute vanemate võimalused lastele hariduse andmiseks on piiratud. Samuti võivad vanemad lähtuda soovist teha oma lapsele head, sest niisuguses koolis esitatavad nõudmised on kergemad ja lapsel on haridust lihtsam omandada kui tavakoolis.

*See on ka surnud ringi põhimõte. Ma arvan, et nad on kunagi pannud [lapsi erikoolidesse] ja nüüd nad enam ei julge, need vanemad, kes tahavadki [panna lapsi tavakooli]. Nemad arvavad, et lapsel kergem oleks, kuigi laps on normintellektiga, lihtsalt tema kooliskäimise harjumused on teised. (...) Ja need lapsed, kes ei tule kooli lasteaiast, kindlasti vanemad teda lugema ei õpeta ja ei suuda toetada. Mustlastel pole seda harjumust, et kodus istuda ja lugeda koos lapsega. Neil lihtsalt ei ole seda.*³²

Probleemi tagamaid tuleks kindlasti põhjalikumalt uurida ning leida lahendus, mis toetaks mustlaslastele parema koolihariduse andmist ja eluks ettevalmistamist ning hoiaks ära nende edasise kõrvaletõrjumise.

Intervjueeritute seas oli ka naisi, kes polnud ise haridust saanud ega osanud seetõttu oma laste korral sellele piisavalt rõhku pöörata.

(...) Olin nii loll, nii noor, et ei pannud last kooli. Ma ei mõistnud seda. Ma ei ole ise käinud seal koolis, ma ei tea, mis asi see kool on. (M2, 47a, Raplamaa)

Enamasti pidasid mustlasnaised lastele hariduse andmist siiski väga oluliseks, olenemata nende endi haridustasemest.

Mõistust on ka vaja natuke arendada. Ikka on natuke vaja. Lastele pead ka tulevikus andma natukene koolitust ja õpetust, kuidas edasi elada, see on ju loomulik. (M12, 51a, Pärnumaa)

Intervjuudele tuginedes võib väita, et üldiselt eelistavad mustlased oma lapsi panna eestikeelsesesse kooli, sest riigikeele omandamist peetakse laste tuleviku jaoks oluliseks.

³² Intervjuust haridusministeeriumi nõuniku, Maie Solliga, Tartus 03.12.07.

4.1.3.1 Kooli poolelijätmise põhjused

Kooli poolelijätmine on mustlaslaste seas väga levinud; sellel on mitmeid põhjusi, mis on omavahel tihedalt seotud. Erinevate uurimuste põhjal on ammu teada, et konfliktideni viivad mustlaslaste ja kooliõpetajate erinevused, mustlaskultuuri ning riikliku haridussüsteemi vahelised lahkkelid. On leitud, et vanemate soovide ja mustlaskultuuri eripärade tunnustamiseks, mõistmiseks ning austamiseks tuleks kooli struktuuri ja toimimispõhimõtteid paindlikumaks muuta. Samuti on mujal maailmas läbiviidud uurimustes täheldatud, et kui vanemad näevad, et nende lastel läheb koolis hästi ja neid respektieritakse koolikeskkonnas teistest rahvustest lastega võrdväärsena, siis kaasnevad sellega väga suured muudatused nii mustlaslaste kooli püsijäämises kui ka nende vanemate suhtumises koolisüsteemi.³³

Eesti mustlaslaste kooli poolelijätmise põhjused on väga tihedalt seotud nende piiratud lõimimisega koolisüsteemi. Lapsed, kes on siiani elanud turvalises pereringis ja suhelnud kodus mustlaskeeles, satuvad uude keskkonda, kus neil tuleb kohaneda uute tingimuste, sageli ka võõra keelega. Enamasti ei ole neid kooliks ette valmistatud, nad pole käinud lasteaias ega eelkoolis. Tihti on need lapsed pärit peredest, kus vanemad ei oska koolitööde tegemisel abiks olla. On üsna selge, et niisugused lapsed satuvad koolis teiste, varakult kooliks ette valmistatud, lugema ja kirjutama õpetatud lastega võrreldes väga ebavõrdsesse olukorda.

Nii intervjueeritud naised kui ka nende lapsed olid kogunud koolikiusamist ja halvustavat suhtumist rahvuslikul põhjal. Intervjuudest ei ilmnenu, et viimase kümne aasta jooksul oleks selles osas aset leidnud mingeid olulisi muudatusi – nii Nõukogude ajal kui ka lähiminevikus kooliskäinute seas esines koolikiusamiste ohvriks sattumist ja haridustee pooleli jätmist.

Ma olin kuskil kolmandas klassis, siis need väiksed kogu aeg, oi, mustlane, mustlane, mustlane, narrisid mind. (...) õpetajad olid isegi kes narrisid. Läksid mööda ja niimoodi: mustlane, fui, haiseb, isegi niimoodi oli. (M8, 21a, Valgamaa)

Kuigi kiusamist võib esineda nii suuremates kui ka väiksemates linnades ja erinevates Eesti piirkondades, võis intervjuudest siiski täheldada, et väiksemates küla- või vallakoolides, kus inimestevahelised suhted on tihedamad, esineb ka mustlaslaste narrimist koolis suhteliselt harvem.

³³ Liegeois, Jean-Pierre (1994). *Gypsies, Romas, Travellers*. Strasbourg, Council of Europe, 223.

Kui me juba Tartusse tulime (väiksemast Eesti maakohast), siis oli neid probleeme juba rohkem. See võttis ka nagu kooliskäimise isu ära. (M5, 42a, Tartumaa)

Naised märkisid, et tüdrukute korral on sagedaseks kooli poolelijätmise põhjuseks varane abiellumine või nooremate õdede-vendade eest hoolitsemine ja kodumajapidamisega tegelemine.

(...) ise kasvatasin kõik vennad-õed üles, olin vanem õde. Ema oli haige, tal oli seitse operatsiooni. Nagu mustlased ikka, käidi taludes, ma tegelesin kodus majapidamisega. Aia ja kanade eest hoolitsesin, lapsi oli vaja kasvatada ja nii ma kooli ei saanudki. (M7.1, 44a, Valgamaa)

Noormeestel jällegi on lisapõhjuseks varane tööelu alustamine, mis on seotud näiteks vanemate abistamisega nende ettevõtmistes. Sageli katkeb haridustee koolis kogetud tõrjuva suhtumise või raske majandusliku olukorra tõttu. Ühes intervjuus toodi lisatakistusena välja ka transpordiprobleeme.

(...) lapsed käivad kolm-neli kilomeetrit jalgsi. Te tulite praegu, nägite kui kaugel see on, nemad peavad kooli minema jala (...) kolm last lähevad kooli siit ja ütlevad, et me ei saa rohkem käia, meil ei ole jõudu. Mis ma lapsele ütlen? Mine või? Davai, kooli või? Ma ei saa seda teha. (M2, 47a, Raplamaa)

Leidus ka arvamus, et kooli poolelijätmine on tõenäolisem peredes, kus vanemate haridustase on madalam või kus vanematel puudub üldse kooliskäimise kogemus.

Ma ei tea, mis selle põhjuseks on. Ma arvan, et nad ei taha ise õppida, neil on juba see veres sees ja minu mehel oli ainult neli klassi haridust. Ma arvan, et see on natukene ikkagi vanemate asi ka, kui vanemad ei olnud ise õppinud. Minu arvates on niimoodi. Kui ise vanemad ei õpi, siis ma arvan, et lapsed kah. Nad viskavad käega, et, ah, jää siis koju. Meil ei ole niimoodi. (M11, 31a, Pärnumaa)

4.1.4 Traditsioonid ja kaasaeg: peresuhted ning majanduslik toimetulek

See, kuidas mustlasnaised oma eluga toimetulekut ja tulevikuväljavaateid käsitlesid, sõltus peres valitsevast materiaalsest olukorrast. Optimistlikumat suhtumist näitasid üles need naised, kelle pereliikmed (kas mehel, naisel või mõlemal) käisid tööl. Paljud naised seostasid oma heaolu nimelt materiaalse võimaluste paranemisega. Sealjuures ei ole vähetähtis naiste töölkäimine ja rahateenimine laste kasvatamise kõrvalt, mis võimaldab naisel peresisestes suhetes suuremat iseseisvust ja sõnaõigust saavutada. Paljud naised tundsid muret laste

tuleviku pärast – nende hariduse, töö ja elukoha leidmise pärast. Halvemas materiaalses seisus olevad naised olid pessimistlikumad ega uskunud, et nende elu tulevikus paremaks muutub – pigem arvati, et läheb veelgi raskemaks.

Nii Eestis kui ka mujal maailmas on mustlasperedes üldise moderniseerumisega seoses aset leidmas suured muudatused. Need seostuvad nii laste arvu vähenemise, segaabelude sagenemise, naise rolli muutumise kui ka noorte ootustega tuleviku suhtes. Noored tahavad uuendustega innukamalt kaasa minna ja moodsad olla, mis omakorda lõhestab mustlastevahelist kokkukuuluvustunnet. Noorem põlvkond võib ühel hetkel jõuda selleni, et ei tunne ennast enam kogukonnast ja perekonna osana. Senine mustlastevaheline solidaarsus võib viia sügava kriisini, mis võib omakorda süvendada erinevaid probleeme, näiteks alkoholismi, narkomaaniat ja kuritegevust. On täheldatud, et kaasaegsed kommunikatsioonivahendid vähendavad noorte seas huvi vanema põlvkonna väärtuste ja mustlaskultuuri vastu.³⁴

Muudatused majanduslikus toimetulekus on osalt seotud mustlaste eluviisi muutumisega. Tänapäeval elatakse pigem paikselt ja kunagised rändava eluviisiga kaasnenud ametid on välja surnud (näiteks rändkauplemine ja Nõukogude ajal levinud varumiskontorites töötamine). Tänu pidevale tõrjumisele, vastandumisele ja agressioonile on mustlased taandunud väikestele territooriumidele, kus nad üritavad kuidagi oma eluga hakkama saada. Nad on sageli sunnitud elama olukorras, kus peamiseks eesmärgiks on majanduslik ellujäämine ning traditsioonid ja senised väärtused on muutunud sekundaarseteks.³⁵ Madal haridustase, kindla ameti puudumine ja pidevalt kogetav tõrjuv suhtumine ühiskonna poolt ei ole jätnud paljudele mustlastele suuremat lootust elus läbilöömiseks. Ka intervjueeritud naised rõhutasid, et tööpuudus mustlaste seas on suur ning sotsiaalmajanduslik olukord äärmiselt raske.

³⁴ Liegeois, Jean-Pierre (1994). *Gypsies, Romas, Travellers*. Strasbourg, Council of Europe, 88

³⁵ Samas, 115.

4.2 Mustlasnaised ja kogukond

4.2.1 Kultuuritraditsioonid ja kombed

Mustlaskultuur on pidevas muutumises – ajapikku on see Eestiski üle võtnud mitmeid kohaliku kultuuri jooni. Taoline areng on seotud teiseva elukorralduse, töösuhete ja muutunud vajadustega. Nii koheldi mustlaskultuuri Nõukogude Liidus teisejärgulisena, mustlasi peeti ametlikult marginaalseks vähemusgrupiks, kellel puudub kollektiivne ühtsustunne. Sellel ajajärgul olid romad ilma jäetud igasugusest õigusest kultuurilisele eneseväljendusele. Mustlased on pika ajaloo vältel õppinud kohanduma erinevate tingimustega, hülgamata samal ajal kogukonna traditsioone.³⁶

Eesti mustlaskogukonna kooslus on aja jooksul muutunud, kuid dünaamilist romade kultuuri ühendavad jagatud kultuuritraditsioonid, kombed ja kogukonnas kõneldav keel. Keelel on mustlaste enesemääratlemisel kanda tähtis roll. Keel eristab mustlased välisest elukeskkonnast, jäädes samas ümbritsevatele inimestele arusaamatuks. Teatud mõttes annab see romadele üleolekutunde (romad saavad ümbritsevate inimeste jutust aru, samas kui romade jutt jääb teistele saladuseks), teisalt toimib keel kogukonna kaitsena väliskeskonna eest.³⁷ Mustlaskeel võtab kõikjal üle kohaliku kultuuri elemente, nõnda on ka Eesti mustlaste keeles mitmeid eestikeelseid laensõnu.

Eesti romade kodudes ja kogukonnas kasutatakse omavaheliseks suhtlemiseks enamasti mustlaskeelt, segaabielludes räägitakse ka teisi keeli. Mitmed mustlaslapsed suhtlevad juba väga varases eas kolmes keeles – mustlaskeeles, eesti ja vene keeles. Viimase kahe keele kirjakeel omandatakse kooliõpingute jooksul. Kuigi mustlaskeele edasiandmist lastele peetakse väga oluliseks, leiab see aset suusõnaliselt, vanematelt lastele. Mustlaskeele õpikuid või aabitsaid Eestis välja antud ei ole. Lähiriikidest on mustlaskeele aabits välja antud Lätis, kus kohalik mustlaskogukond on tunduvalt suurem. Enamik intervjueritud naistest leidis, et mustlased omandavad keeli väga kergesti.

³⁶ Viljainen-Saira, Anna-Maria., Nikkinen, Reima (1986). *Kultaiset korvarenkaat. Mustalaisten kulttuuri ja käsityöt*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Taideteolinen korekakoulu, 10, 16.

³⁷ Liegeois, Jean-Pierre. *Gypsies, Romas, Travellers*. Strasbourg, Council of Europe, 1994, 57.

Enda identifitseerimiseks kasutavad mustlased kahte erinevat nime, mis osutab erinevatele identiteetidele kogukonna sees ja väljaspool seda. Ühte nime kasutatakse kogukonnas ja teist, n-ö. ametlikku (passi märgitud) nime suhtlemiseks võõraste inimeste, riigivõimu ning ametkondadega. Kahel eesnimel pole sisuliselt midagi ühist; ametlikus kasutuses olev nimi on mõeldud kogukonnavälise suhtluse lihtsustamiseks. Ülejäänud ühiskonnas võib see tekitada segadust ja arusaamatusi.

Enamik mustlasi väärtustab oma kultuuri ja traditsioone ning kogukondlikku läbikäimist. Kogukonna tähtsust mustlastele on raske üle hinnata, see seondub kindluse ja turvatundega romade jaoks tihti vaenulikus väliskeskkonnas. Eriti oluliseks peetakse koosviibimisi suuremate pühade ajal.

See on vereringe, mis käib põlvest põlve. Seda ei muuda miski vist enam. Ja seda ei tahagi muuta. /.../ Mitte kuskil seda hubasust, seda soojust, seda ühtekuuluvust, seda hinge, kuidas öelda, turvatunnet, seda selgroo tugevust, et me oleme kõik koos. (M1, 53a, Harjumaa)

Hiljutises uurimuses Ungari mustlaste elust, mille andmed koguti 2006-2007. aastal, märgitakse, et mustlaste esmane sotsialiseerumiskeskond omab väga suurt mõju roma kogukonna liikmete edasisele elukäigule. Kuna tänapäeval on paljud kollektiivsed traditsioonid järk-järgult kadumas, on perekonna ja individuaalse majandusliku arengu tähtsus suurenenud.³⁸ On selge, et kogukond tunneb ennast taolises olukorras ohustatuna.

Mustlaskultuuri säilitamist pidasid intervjueritud mustlasnaised üldjuhul oluliseks. Tantse ja laule antakse kogukonnas edasi põlvest põlve. Levinum on see peredes, kus vanemad ise traditsioone väärtustavad. Ühe naise näitel võib öelda, et on ka neid, kes koondavad mustlaslapse, et õpetada neile traditsioonilisi tantse ja laule.

Ikka on oluline. Ikka. Sest et, minu arust see jääbki meil edasi, kuigi need ajad lähevad edasi ja kõik, aga ikkagi. See on meil niimoodi ja see jääb kindlasti (...) lapsed teavad neid tantsusi ja lapsed on hästi andekad selle koha pealt. Juba maast madalast nendel on jah need tantsud. Me tasakesi nüüd harjutame lastega neid tantse (M9, 41a, Raplamaa)

Emalt lapsele antakse edasi ka ennustamisoskus. Ennustamine on naise jaoks oluliseks elatise teenimise võimaluseks perele. Selgus, et kaasajal ei valda ennustamist siiski mitte kõik

³⁸ Forray, Katalin (2007). Society and Lifestyle. *Towards enhancing social Harmonization through Knowledge of Subcultural Communities. Gypsy/Roma Communities in Hungary*. Draft version. University of Pecs, Faculty of Humanities, Dep. of Romology, 11.

mustlasnaised. Oma pere liikmetele enamasti tulevikku ei ennustata. Leidus ka naisi, kes ei soovinud, et nende lapsed ennustamisega tegeleksid.

Mustlaskultuur on valdavalt suuline ja selle jäädvustamisele on Eestis suunatud vähe tähelepanu. Paul Ariste algatatud kultuuripärandi kogumise järel Laiuse mustlastelt³⁹ ei ole Eestis mustlaskultuuri süstemaatiliselt jäädvustatud.

Mitmed intervjueritud tundsid muret romade kultuuri hävimise pärast, samuti leiti, et noorem põlvkond ei tunne traditsioonide vastu endiste aegadega võrreldes samaväärset huvi. Need naised, kes olid lapsepõlves emalt mustlaslaule ja -tantse õppinud, laulsid ning tantsisid tänapäeval ise ja andsid oma oskused lastele edasi. Suurem osa intervjueritutest oskas tantsida või laulda, kuid leidus ka naisi, kes seda kunagi teinud ei olnud. Võib öelda, et erinevates perekondades hinnatakse mustlastantsu ja -laulu oskust erinevalt. Mõningates peredes on vastavad traditsioonid kadumas – see võis seonduda mustlaskogukonna väiksusega teatud piirkonnas, teisalt seondub see ka noorte avardunud võimalustega kaasajal. Näiteks tegelesid ühes intervjueritud peres poisid hoopis breiktantsuga.

Me kardame, et meie mustlasrahvus sureb välja nii, kui me ei õpeta oma lapsi oma traditsioonide järgi. Ta lihtsalt sureb välja. Ta on juba ääre peal natuke. Meie lapsed on liiga selliseks moodsaks jäänud ja ajaga liiga ruttu kaasa läinud. (M4, 49a, Tartumaa)
No selge on see, et minu lapsed ei hakka mustlastantse tantsima ega laulma ka, mina ka ei tee seda. (...) Ema oli mul väga hea laulja, tema laulis mul väga hästi, mul õed-vennad kõik tantsivad mustlastantse, mina ei oska, mina oskan ainult diskot tantsida, valsid, tangod, palun, mida iganes, aga mitte mustlastantsu. (M10, 42a, Harjumaa)

Võib öelda, et traditsioonide ja kommete hoidmine sõltub sellest, kui võrd mustlaspere vanemad neid ise järgivad ja väärtustavad. Samas on võimalused teadmiste edasiandmiseks romade organiseerituse puudumise tingimustes piiratud. Mustlasnaised näitasid üles huvi osalemise vastu roma kultuuri säilitamise ja arendamisega seotud töös. Samas vajavad naised selleks suuremat tuge ühiskonna poolt.

Euroopa Nõukogu Ministrite Komitee määratles 2000. aastal liikmesriikidele antud soovitusel Euroopa roma laste hariduspoliitika juhtpõhimõtted.⁴⁰ Selles on märgitud, et

³⁹ Ariste, Paul (1940). *Laiuse mustlased*. Tartu Ülikooli Toimetised. Acta Universitatis Tartuensis/ Dorpatensis. B; 50.1, Tartu.

⁴⁰ Euroopa Nõukogu Ministrite Komitee soovitusel liikmesriikidele. Soovituse nr R (2000) 4 lisa (vastu võetud 7. veebruaril 2000. aastal Ministrite Nõukogu Ministrite Komitee poolt), <http://www.coe.ee/?id=271&op=body>

koolides peaksid olema roma lastele mõeldud õppekavad ja spetsiaalselt väljatöötatud õppematerjalid, mis võtaksid arvesse roma laste erinevat lastetuba ja kultuurilist identiteeti. Õppematerjalides seati eesmärgiks tutvustada mustlaste ajalugu ja kultuuri, peegeldamaks romade kultuurilist identiteeti. Samuti soovitati romade kogukonna tihedat kaasamist mustlaste ajalugu, kultuuri ja keelt käsitlevate õppematerjalide väljatöötamisse. Eestis pole neid soovitusi riiklikul tasemel seni arvesse võetud.

4.2.1.1 Tihedad suhted kogukonnas

Indiviid mustlaskogukonnas on osa suurest võrgustikust, mida seob tugev kokkukuulumistunne – see avaldub nii emotsionaalses kui ka materiaalses abis ja toes, näiteks keeruliste sündmuste korral. Sotsiaalsed sidemed kogukonnas on seotud vastutusega. Vastutuse eelduseks on austus, mis on välja teenitud tegude ning käitumisega. Taoline grupisolidaarsus on romade rahvusrühma ajaloos seotud liikuva eluviisiga, kus kõigi vahendite jagamine ja üksteisele toetumine olid kogukonna säilimiseks ning raskuste ületamiseks eluliselt vajalikud.⁴¹ Tänapäeval on erinevate põlvkondade liikmeid omavahel lähendanud tööpuudusest tingitud majanduslik kitsikus. Majanduslike võimaluste puudumine sunnib ka tänapäeval sageli koos elama mitut põlvkonda, vaatamata sellele, et noored võivad tegelikult eelistada elu vanematest eraldi. Ka vaenuliku väliskeskkonna tingimused on muutnud roma perekonnad vastastikusest majanduslikust ning moraalsest abist sõltuvamaks.

Mustlasnaise altruistlik käitumine osutab üheltpoolt kogukonna teistsugusele tajumisele, vastastikusele usaldusele ja solidaarsustunde tähtsusele igapäevastes olukordades. Teisalt viitab see sellele, et keerulistes olukordades loodetakse tihti pigem oma kogukonnale kui riigi toetusele. Viimane võib kaasa tuua bürokraatlikku ja aeganõudvat asjaajamist, mida suulise kultuuriga romadel võib olla keeruline mõista.

Vastaja: Neli-viis aastat tagasi oli üks avariid, üks perekond oli. Mees, naine ja laps oli autos ja juhtus suur avariid. Esmaabi tehti ära, eks ole, aga peale seda avariid oli sellel naisel ikka ravi vaja. Teda ei võetud kuskile vastu ja ma pidin andma talle oma haigekassa. Ma andsin oma haigekassa kaardi talle ja ta sai arsti juurde ravile. Pärast oli, et see asi läks ju politseisse ja tema pidi siis ütleva, et ta oli vale haigekassaga seal.

Intervjueerija: Mis sellest loost siis sai?

⁴¹ Liegeois, Jean-Pierre. Gypsies, Romas, Travellers. Strasbourg, Council of Europe, 1994, 64-67, 78.

Vastaja: Mind kutsuti ka välja ja siis ma ütlesin, et ma andsin oma haigekassa, aga ta ei saanud gruppi omale, ega mitte midagi, kuna ta oli vale nime peal ennast ravimas, käis minu haigekassaga, aga inimene tahtis ju terveks saada. Vastu ei võeta. Esmaabi tehti ära ja kõik. (M5, 42a, Tartumaa)

Mustlasi iseloomustab tugev kokkukuuluvus ja solidaarsus, mis kehtib ka teiste roma rahvusühenduse liikmete vahel.⁴² Kogukonnaks peetakse tänapäeval neidki romasid, keda kohatakse esimest korda. Kogukonnas kehtib seadus, mille järgi isegi võõraid rändavaid mustlasi, kes vajavad öömaja, ei tohi abi pakkumata ära saata.

Me ei ole haritud inimesed aga me oleme uhked inimesed. Nii madalale me kunagi ei lase ennast, et ükskõik kui vaesed nad võiksid olla, aga seda nüüd küll ei saa teha, et mööda prügikaste minna või nii. Seda meie rahvas endale üldse ei luba. Nad ikkagi aitavad üksteist, nad ei lase seda nagu sündida. (M4, 49a, Tartumaa)

Ehkki kogukonna sees kehtivad solidaarsus ja tugevad sidemed, ei otsi mustlased väga tihti kontakti kogukonnast väljaspoole jäävate inimestega. Seda tehakse enamasti seoses töösuhetega. Samas võib välja tuua, et laiemas sotsiaalses võrgustikus ja parema haridustasemega naiste subjektiivne hinnang oma heaolule oli kõrgem.

Mitmed eakamad intervjueritud jutustasid oma perekonna rändlevast eluviisist (enamasti suveperioodil), mis oli Eestis sagedane veel 1970. ja 1980. aastatel. Nõukogude ajal loodud varumiskontorite süsteem pakkus tööd paljudele mustlastele ning lapsed abistasid selles mitmekülgses töös tihti oma vanemaid. Kuigi tänapäeval on Eesti mustlased rändlevast eluviisist loobunud ja elavad enamasti paikselt, võib paljude kohalike romade korral kõnelda nomaadlikust mõtteviisist, mis väljendub näiteks paindlikus elukohtade valikus ja küllaltki sagedases kolimises.

Omalaadseks rändeks võib pidada ka teistes riikides elavate sugulaste külastamist, mis võib kodakondsuseta mustlaste jaoks probleemne olla. Näiteks kurtis üks eakam respondent Ida-Virumaalt, et kuna tal on hall pass, siis ei saa ta käia üle piiri külas oma sugulastel Venemaal.

⁴² Viljainen-Saira, Anna-Maria., Nikkinen, Reima (1986). *Kultaiset korvarenkaat. Mustalaisten kulttuuri ja käsityöt*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Taideteolinnen korekakoulu, 16-17.

4.2.1.2 Religioon ja matusetraditsioonid

Religioonil on mustlaskultuuris oluline roll. Usku on peetud mustlaskultuuri alusmüüriks, milles segunevad risti- ja maausk. Kuigi religioosne kuuluvus võib olla erinev, on usk jumalasse Eestis elavate mustlaste seas võrdväärselt tähtis.⁴³ Intervjueeritute seas oli nii luterlasi kui ka õigeusklikke, nii ristitud kui ka ristimata naisi. Eesti ja läti mustlased olid enamasti luteriusku, vene mustlased peamiselt õigeusklikud. Mitmes intervjuus rõhutati, et kirikuskäimine ja kindla kiriku alla kuulumine ei ole väga oluline. Seda kinnitab asjaolu, et mõnikord erines usuline kuuluvus ka intervjueeritute kooselus. Tavadest ja rituaalidest tähtsamaks peeti usku jumalasse.

Vahet ei ole, Jumal on üks. Eesti mustlased on luteri usku, vene mustlased on õigeusku. Aga me saame kõik läbi. (M1, 53a, Harjumaa)

Lihtsalt usume Jumalat juba nagu väiksest saadik. Ikkagi koolis ma olin pioneer ja ma ikkagi uskusin Jumalasse. Meil olid alati kodus jumala pildid ja seda siinamaani.(...) Ma olen luteriusku, aga mul on ükskõik, mis kirikus ma käin. Jumal on üks. Mees on mul vene usku aga mind see ei häiri. (M4, 49a, Tartumaa)

Paljudel mustlasnaistel on kodus ikoonid ja kodualtarid, mida võisid küsitlejad näha intervjuude läbiviimise ajal respondentide kodusid külastades. Levinud on palvetamine, eriti raskuste ja probleemide korral. Usk on mustlaskultuuri osa, psühholoogilise tasakaalu säilitamise vahend ja meetod paremaks keskkonnaga sulandumiseks ning hakkamasaamiseks.⁶

Võib öelda, et Nõukogude ajaga võrreldes on mustlaste omavaheline läbikäimine vähenenud. Ühiselt peetakse jõule ja lihavõtteid, kogukonna ringis võetakse tavaliselt vastu uus aasta. Lisaks mainitud pühadele, matustele ja lahkunute austamise traditsioonile on mustlaste jaoks olulised lapse ristimine ning kooselu alustamine. Mõned intervjueeritutest väitsid, et Eestis elades tähistavad nad samu pühasid kui eestlasedki. Kogukonda seob omavahel haudadel käimise komme ja kogukonna eakamate liikmete austamine. Eestis elavate mustlaste jaoks on üheks kogukonna liikmetega kokkusaamise võimaluseks mustlasi ühendava mälestusmärgi külastamine Kalevi-Liival (avatud mais 2007), kus austatakse Teises maailmasõjas hukkunud kogukonnakaaslasi ja esivanemaid.

Väga olulist rolli mängivad surma ja sünni tähistamisega seotud rituaalid. Eriti suurejooneliselt tähistatakse mustlaskogukonnas matuseid.

⁴³ Lutt, Roman; Vaba, Lembit; Viikberg, Jüri (1999). Mustlased. *Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -riihmad ja -killud*. Koost. Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 337.

Kui matused on, siis igaiks viskab, palju on. Mustlastel on ju suured matused. Minu mehel oli 300 inimest. Kolm päeva kestis see matus. (M11, 31a, Pärnumaa)

Matused võivad kesta kuni kolm päeva, järgnevatks koosviibimiseks üüritakse enamasti ruumid väljaspool kodu (näiteks kool, rahvamaja, restoran). Matustele võib koguneda 200-300 inimest, mõnikord märgiti matusel osalejate arvuks isegi 500 inimest. Ka niisuguste kulukate ürituste korraldamisel toetab kogukond omakseid materiaalselt.

4.2.2 Kogukonna korraldus ja õigusemõistmine

4.2.2.1 Naistele kogukonnas suunatud keelud

Mustlaskultuur on tihedalt seotud pere, suguvõsa ja kogukonnaga. Naised on mustlaskogukonnas läbi aegade pidanud arvestama erinevate reeglitega. Paljud keelud kogukonnas on seotud nimelt naise eneseväljendusega. Naiste töölkäimine (alaline palgatöö) laste kasvatamise kõrvalt võimaldab neil peres suuremat iseseisvust saavutada ja annab enam otsustusõigust. Enamasti töid intervjueritud naised näiteid just riietuse osas seatud keeldude kohta (vaata ka 4.1.1.3). Iseseisvamad naised töid välja, et kuigi naised võivad muul ajal pükse kanda, lähevad nad mustlaskogukonna üritustele siiski seelikuga. Riietusega seotud traditsioonides on noored naised kogukonna vanematest liikmetest paindlikumad.

Käitun nii, nagu peab käituma, seal samases ma ei kata ennast niüüd ülevalt alla, kindlasti mitte, kui mul on kleit, mis on lahtise seljaga ja ilma käisteta ma panen selle selga, ma leian, et ta mulle sobib siis ma kannan seda, paljaste säärttega ma päris ei lähe. (M10, 42a, Harjumaa)

Samuti toodi välja, et suuremas seltskonnas on mustlasnaistel keelatud istuda lauda enne mehi.

Et meil on vaata sihukene veel, et kui on näiteks laua taga mingisugune istumine, siis on mehed enne, ja meestel on rohkem nagu seda õigust onju... Et naine võib lihtsalt kuskil seista seal või vaadata onju kui mees on seal laua taga. Vot see on meil jah. (M9, 41a, Raplamaa)

Võib öelda, et tänapäeval on naistele suunatud keelud mõnevõrra leebemaks muutunud, kuid on ka väga rangelt traditsioone järgivaid perekondi. Samas ei saa väita, et taolistes perekondades oleks naiste elu sisuks ainult erinevad keelud. Näiteks kogukonnas on vanemal

(lastega) naisel eriline austusväärne positsioon ja mõnevõrra suurem õigus kogukonna küsimustes kaasarääkimiseks.

Kogukonnas ja ühiskonnas kehtivate reeglite ning käitumismustrite kombineerimine ei pruugi naiste jaoks alati lihtne olla. Ühiskonnalt saadav toetus sõltub enamasti naise kasvatuses ja suhtevõrgustiku olemasolust väljaspool kogukonda. Võib arvata, et mustlasnaistel puudub laiem teadlikkus naise jaoks võimalike muude elamis- ja olemisviiside kohta.

4.2.2.2 Mustlaskohus

Mustlaskohtu toimimist uurinud Bulgaaria uurijad Elena Marushiakova ja Vasselin Popov on märkinud, et mustlaskohtu ehk *kris*’i kasutamist on romade kogukonnas võimaldanud tugevad traditsioonid ja sagedased rahvusrühma sisesed abielud. Seda on ka tihti müstifitseeritud nii populaarkultuuris, meedias kui mustlaskultuuri-uurijate poolt. Siiski ei iseloomusta mustlaskohus kõiki kogukondi, vaid enamasti kasutatakse seda nomaadlike roma kogukondade puhul, kes mõnikord on selle traditsiooni säilitanud ka peale paikseks jäämist. Mustlaskohtu olemus ja korraldus erineb piirkonniti ja seda on mõjutanud ka romade ränded.⁴⁴

Mustlaskohtu kasutamist probleemide lahendamisel Eesti kogukonnas kinnitas enamik intervjueeritud naistest. Arusaamatuste tekkimisel kutsutakse riikliku õiguskaitseorgani poole pöördumise asemel kokku mustlaskohus. Mustlaskohtusse kuuluvad enamasti kogukonna vanemad liikmed, peamiselt mehed, kuid sinna võivad kuuluda ka mõned vanemad naised. Mustlaskohtu eesistujaks on vanem meessoost isik ehk *patriarh* (mustlaskeeles *priimas*).⁴⁵ Kui tegemist on erinevate mustlaskogukondade vaheliste tülide lahendamisega, siis on harilikult üheks tingimuseks ka see, et kohtusse kuuluksid erinevate kogukondade esindajaid.⁴⁶

⁴⁴ Marushiakova, Elena; Popov, Vasselin (2007). Gypsy Court in Eastern Europe. *Romani Studies* 5, Vol 17, No 1, 68-71.

⁴⁵ Lutt, Roman; Vaba, Lembit; Viikberg, Jüri (1999). Mustlased. *Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*. Koost. Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 337.

⁴⁶ Marushiakova, Elena; Popov, Vasselin (2007). Gypsy Court in Eastern Europe. *Romani Studies* 5, Vol 17, No 1, 81.

Mustlaskohus kutsutakse kokku perekonnas või kogukonnas tekkinud probleemide ja lahkarvamuste lahendamiseks, kui vastastikusel kokkuleppel ei ole lahendust võimalik leida ning lahkkelid häirivad kogukonna igapäevaelu.⁴⁷ Õigusemõistmine toimub perekonna au silmas pidades, võttes arvesse osapoolte varasemaid omavahelisi suhteid ja eelnevaid lahkkelisid. Süüalune peab romade kombe kohaselt oma teo heastama.

Nagu kogunevad kokku ja siis arutame seda asja. Me ei lähe nagu kellelegi kaebama või, kõik nagu kuskile... ametisse või, Et vot, seal on sihukesed probleemid meil. Et sedasi meil ei ole. (M9, 41a, Raplamaa)

Mustlaskohtus käsitletavateks teemadeks võivad olla näiteks erinevad tülid (mh. abikaasade vahel), võlad jms. juhtumid. Intervjuude andmetele tuginedes ei saa öelda, kas mustlaskohtu institutsiooni kasutatakse tänapäeval ka romade abielude puhul teiste rahvusrühmade esindajatega. Tavapäraseks karistuseks on kogukonna ülejäänud liikmete põlgus, kuid suurimaks karistuseks peetakse kogukonnast väljaheitmist. Mustlaskohus toimib tänini üksnes kohtades, kus mustlaste asustus on suurem, väiksema romade populatsiooniga kohtades mustlaskohut ei kasutata. Toodi välja, et varem oli mustlaskohus rangem kui tänapäeval. Ühes intervjuus märgiti, et Eestis on mustlasseadused rangemad kui Lätis.

Mustlaskohtu institutsioon on oluline mehhanism kogukonna elu korraldamisel ja romade etnilise identiteedi säilitamisel, selle toimimine kaasajal osutab romade kultuurilisele elujõulisusele. Samas vajaks mustlaskohus kogukonna elukorralduse organiseerimisel ja selle kasutamise Eestis edaspidi kindlasti põhjalikumat uurimist.

4.3 Mustlasnaised Eesti ühiskonnas

4.3.1 Teadlikkus ja ebavõrdse kohtlemise alused

4.3.1.1 Teadlikkus mustlaskultuurist ja sallivus mustlaste suhtes

Mustlasi on paljude sajandite vältel kultuuriliselt, sotsiaalselt ja majanduslikult diskrimineeritud kõikjal Euroopas. Paljud mustlas perekonnad Eestis on kannatanud

⁴⁷ Marushiakova, Elena; Popov, Vasselin (2007). Gypsy Court in Eastern Europe. *Romani Studies* 5, Vol 17, No 1, 79.

Nõukogude Liidu aegse assimilatsioonipoliitika tagajärjel ning vähese tähelepanu pööramise riiklikul tasandil mustlaste probleemidele alates 1990. aastate algusest.

Sallivuse puudumine ja ebavõrdne kohtlemine on muuhulgas seotud infovaegusega – põhjalikum teave aitaks kaasa teadlikkuse kasvule enamus- ja vähemuskultuuride elu kohta Eestis. Levinud stereotüübid annavad tunnistust sellest, et ühiskonna enamusel puudub tegelikult selge arusaam mustlaste tausta, nende ajaloo ja Eestis elades omandatud sotsiaalne kogemuse kohta. Vähe teatakse mustlaste eripäradest ja rikkalikust kultuuripärandist ning sellest, mida neilt õppida võiks.

Mustlaste õigused ja võimalused Eestis on piiratud, seda ka muude vähemusrahvustega võrreldes. Ametlik “vähemusrahvuse” staatus on tänapäeval ainult vene, saksa, rootsi, läti, juudi, poola ja soome etnilistel vähemustel. Mustlastele rahvusvähemuse staatuse omistamist takistab peamiselt romade väike arv ametliku statistika järgi. Rahvusvähemusi puudutav seadusandlus lähtub otseselt 1938. aasta Eesti Vabariigi Põhiseadusest⁴⁸, mis ei võimalda anda rahvusvähemuse staatust vähemusele, kuhu kuulub alla 1000 inimese.⁴⁹

Eesti ühiskonna tolerantsus on võrdlemisi madal, levinud sallimatusele erinevuste suhtes on osutanud mitmed uurimused.⁵⁰ Kui võrd siiani on mustlased ühiskonnas tõrjutud ja erinevuste esiletoomisega pole süstemaatiliselt tegeletud, siis on mustlaste rahvusvähemusel suur oht jääda ühiskonnas isolatsiooni.

Intervjuudest selgus, et mustlasnaised on solvavat ja pahatahtlikku suhtumist kohanud pigem vanemate inimeste seas. Märgiti, et tänapäeva noorus on kultuuridevaheliste erinevuste suhtes tolerantsem. Väiksemates linnades ja asulates on sallivus suurem ja mustlasnaised polnud seal kohanud samasugust diskrimineerimist kui suuremates linnades, kus erinevate rahvuste esindajaid elab rohkem. See võib olla üheks põhjuseks, miks mustlaste suuremad asurkonnad paiknevad Eestis väiksemates linnades, kus suhted ümbritseva kogukonnaga on tihedamad (vt LISA 1).

⁴⁸ Rahvusvähemuste Kultuuriautonomiam Akt 1934.

⁴⁹ Valdmaa, Sulev (2004). *Roma in Public Education in Estonia*. EUMX, Raxen 5, Tallinn, Jaan Tõnissoni Instituut, 8-9.

⁵⁰ Vt nt *Kolmas aruanne Eesti kohta* (2006). Rassisimi ja sallimatuse vastu võitlemise Euroopa komisjon (ECRI). Strasbourg; Council of Europe; Sats, Mari (2004). Tolerantsusest Eestis. Magistritöö, Tallinna Ülikool, Sotsiaalteaduskond. www.hot.ee/smari

4.3.1.2 Ebavõrdne kohtlemine igapäevaelus

Kõige suuremaks probleemiks, mida mustlaskogukonnas teravalt tajutakse, on nii meeste kui ka naiste diskrimineerimine töö leidmisel (vt. pikemalt 3.5.3) ja hariduse valdkonnas. Sulev Valdmaa on märkinud, et ehkki seadusandlus keelab rassilise diskrimineerimise koolides ja tööotsingutel, ei rakendu see alati mustlaste kui marginaalse sotsiaalse grupi suhtes, keda koheldakse usaldamatuse ning kahtlusega. Teadmatus oma kodanikuõigustest võib mustlaskogukonnas tekitada tunde, et need õigused on võõrad ja mustlaskultuuriga kohandamatud.⁵¹

Mingil määral oli ebavõrdset kohtlemist ja tõrjuvat suhtumist igapäevaelu olukordades kogenud enamik vastanutest.

(...) sellega on tõesti väga palju probleeme, sest inimesed on tõmmud ja neid on kaugelt näha. Mustlasi tegelikult ei hinnata, inimesed kes neid tunnevad ja kes on nendega läbi saanud, teavad, et nad ei ole sihukesed metslased ning nad ei ole kõik ühtemoodi hullud. Aga inimesed, kes ei ole nendega kokku puutunud, ei ole heal arvamusel nendest. (M10, 42a, Harjumaa)

Ebavõrdse kohtlemise põhjused on erinevad. Esiteks on mustlased, kellel puudub Eesti kodakondsus, kodanikega võrreldes kehvemas seisus riigi poolt kehtestatud alustel, sest nende õigused ja liikumisvabadus on seadusandlikult piiratud. Teiseks puudub paljudel muu riigi kodakondsusega mustlastel teave oma õiguste kohta, samuti teave asjaajamiste kohta pangas ning terviseteenuste kättesaadavuse osas.

Mõned on mustlased, kes ei saa millestki aru (...) et kui pass on, siis saab kuhugi sõita ja nii on õige. Või minna pank ja saada kaart, kuhu oleks võimalik raha üle kanda. (M14, 35a, Ida-Virumaa)

Keerulisse olukorda sattudes peavad naised ainsaks väljapääsuks teistelt kogukonnaliikmetelt saadud teabele tuginemist ega pöördu riigiasutuste või omavalitsuste poole. Teabevaegus ohustab kõige enam kirjaoskamatuid vanemas eas naisi, kes ei räägi eesti keelt.

Intervjueeritud naised tõid mitmeid tõrjuva või ebavõrdse kohtlemise näiteid suhtlemise osas teenindusasutustes. Paljud olid kogenud müüjate või turvatöötajate vaenulikku suhtumist

⁵¹ Liegeois, Jean-Pierre (1994). Gypsies, Romas, Travellers. Strasbourg, Council of Europe, 158-159.

kauplustes – nad võisid mustlasnaistele ilma põhjusega teravdatud tähelepanu osutada, abipalvetesse tõrjuvalt suhtuda ja mõnikord lausa sisseoste tegevate mustlasnaiste järel käia.

Mitmeid probleeme toodi välja seoses kolimisega uude piirkonda või linnaossa. Uus elukeskkond, kuhu elukohta vahetades satutakse, võib alguses hõlpsasti mustlaste suhtes vaenulikuks kujuneda. Üks naine märkis, et kaasüürnikud ühiselamus olid suhtunud temasse „norivalt“ ja vaenulikult, püüdes tal takistada ühisköögi ning -tualeti kasutamist vahetult peale seda, kui ta oli uude (linna poolt saadud) elukohta kolinud.

Diskrimineerivat suhtumist olid intervjueritud kohanud ka linnaruumis, tänaval või bussipeatuses. Tihti märgiti, et Eestis elavate inimeste sallivus jätab soovida ja stereotüüpe usutakse väga kergesti.

Keegi kusagil sigatseb, meid on väga vähe siin ja siis juba räägitakse meist halvasti. Juba üldiselt räägitakse, et vot tema on mustlane varastas või tegi veel midagi, kuigi sa seda isegi ei teinud. (M14, 35a, Ida-Virumaa)

Väiksemates linnades, asulates ja maapiirkondades esineb ebavõrdset kohtlemist vähem. Mitmel puhul ilmnes intervjuudest, et ebavõrdne kohtlemine ongi seotud teabe puudumisega. Lähemates suhetes, näiteks teisest rahvusest naabrite või töökaaslastega, probleeme ei esine. Väiksemates kogukondades ollakse “tuttavate” mustlastega harjunud ja neid koheldakse samaväärsetena nii teenindus- kui ka ametiasutustes.

4.3.1.3 Mustlaste kajastamine meedias

Eestis toimuva kohta saadakse enamasti teavet erinevatest meediakanalitest. Valdavalt vaadatakse uudiseid telerist, loetakse nii eesti- kui ka venekeelseid ajalehti, mõnel naisel oli kodus internetiühendus. Vene ja läti mustlased jälgivad venekeelseid meediakanaleid. Samas leidis ka kirjaoskamatuid või piiratud kirjaoskusega naisi, kes ei loe eestikeelseid meediaväljaandeid ega vaata Eesti telekanalaleid, mistõttu päevakajaline teave Eestis toimuva kohta ei jõua nendeni. Seega võib öelda, et teabe kättesaadavus on vahetult seotud naiste haridusega ja madala teadlikkusega.

Romade kogemused seoses oma rahvusvähemuse kajastamisega meedias olid pigem negatiivset laadi. Leiti, et mustlaste kohta avaldatakse meedias tihti ebaõiget või põhjendamatu negatiivset teavet:

Palju rohkem räägivad, et mustlased ei taha tööle minna. Palju. See ei ole õige. (M6, 41-a, Valgamaa)

Jõle harva, kaks korda aastas, kajastub seal [televisiooni uudistes] mingi mustlane, kes vägistab või ma ei tea, midagi tegi (...) või sõitis autoga surnuks või pani põlema. (M1, 53a, Harjumaa)

Stereotüüpide taastootmine või mustlaste elu ühekülgne kajastamine meedias võib aset leida kahel põhjusel. Ühelt poolt toodab salapäraseid ja ebaharilikke kogemusi mustlaskultuurist ajakirjanike teadmatus, teisalt on niisuguste sõnumite uudisekännise ületamine tõenäolisem. Stereotüüpide taastootmisele aitab seeläbi kaudselt kaasa ka Eesti „kolletunud“ meedia.

Ühe naise näitel selgus, et teatud sundolukordades võivad meedias ebaõiget teavet jagada ka mustlasnaised ise. Naine märkis, et esitas oma tööd ja sellega seotud tingimusi intervjuus ajakirjanikule parematena, kui need tegelikult olid, sest kartis oma töökohta kaotada:

Mina rääkisin meedias, möödunud talvel intervjuus, et mind, noh, ei diskrimineerita. Ma ei saanudki teisiti rääkida, sest noh, kui ma oleksin oma ülemusi seal kaebama hakanud, ma oleks jäänud sellest töökohast ilma. (M1, 53a, Harjumaa)

Võib väita, et meediakajastus ei paku tänapäeval tõepärast pilti mustlaste elust, milles põimused nende kultuuritraditsioonid, elutingimused ja toimetulek. Romade elu mitmekülgsem kajastamine meedias on oluliseks Eesti ühiskonna levinud stereotüüpse suhtumise muutmise vahendiks. Positiivsete kogemuste esiletoomisest teistsuguse maailmatunnetuse ja kultuuri kohta, perekonna ja kogukonna suhete erinevast tajumisest mustlaskogukonnas võiks õppust võtta suurem osa Eesti ühiskonnast. Samuti tuleks enam käsitleda põhjusi, mis ajendavad mustlasi teenima oma perele elatist juhuslike või ebaseaduslike tööotsade kaudu. Teadmatus vähendamisele aitaks kaasa ka teabe jagamine romade ajaloolise tõrjutuse kohta Eestis ja mujal Euroopas. Mustlaste kajastamine meedias võiks tulevikus olla eraldi uurimisvaldkonnaks.

4.3.2 Mustlaste majanduslik toimetulek, toetused

4.3.2.1 Töö ja majanduslik toimetulek

Mustlaste seas võrdlemisi levinud tööpuudus kujundab terve kogukonna elu. Majanduslikud raskused olid probleemiks suuremas osas perekondades, kus mõlemad vanemad on etnilised mustlased. Segaperekondades, kus üks vanem on eesti või vene rahvusest, esines toimetulekuprobleeme vähem. Kuivõrd raha teenitakse sageli juhutöödega, on riigi toetused paljude perede jaoks väga tähtsad, sest tegu on ühega vähestest alalistest sissetulekuallikatest (vt. ka 4.5.2.2).

Romad on majanduslikult ebasoodsasse seisu asetanud mitmed Eesti ühiskonnas 1990ndatel toimunud reformid. Konkurents tööturul ja elamuasustuses, erastamine ja kaasaegne sotsiaaltoetuste süsteem ei toeta romadele omaseid kollektiivseid väärtusi. Sellest tulenevalt elavad paljud perekonnad tänapäeval tagasihoidlikes tingimustes. Paljudes intervjuudes toodi aktuaalse probleemina välja ruumide kitsikust (eriti suuremate perekondade puhul), mõnel juhul märgiti ka viletsaid elamistingimusi.

Jean-Pierre Liegeois on romade elukorraldusest kirjutades märkinud, et töö on mustlaste jaoks pigem hädapärane vajadus kui eesmärk iseeneses, ning see peab jätma individile piisava võimaluse oma ajakasutuse kontrollimiseks. Viimane tähendab võrdlemisi tihedat suhtlust kogukonnaga, ühistes üritustes osalemist ja külaskäike. Liegeois peab tõenäoliseks, et taolist vabadust saab kõige kindlamalt tagada üksnes loominguline töö või ettevõtlus. Tema arvates on kaasaegne Lääne ühiskond tervikuna liikunud paindlikuma töökorralduse poole, millega mustlased on tegelenud juba sajandeid ja mille osas neilt võiks õppida.⁵²

Intervjueeritud mustlasnaised olid enamasti tegelenud lihttöödega, näiteks kaupade müümisega turul, lihtsamate köögi- või koristustöödega, ennustamisega. Tihti märgiti, et ennustamist kasutavad elatise teenimisviisina lastega naised, kellel ei ole sagedasti esineva tööpuuduse olukorras muud võimalust perekonna ülalpidamiseks. Mustlasnaiste abikaasade sissetulekuallikateks olid vanaraua kogumine, abitööd taludes ja töökodades. Samuti väideti, et mustlasnaistele ei kalduta usaldama vastutust nõudvaid ja rahaga seotud töökohti.

⁵² Liegeois, Jean-Pierre (1994). *Gypsies, Romas, Travellers*. Strasbourg, Council of Europe, 95-98.

Tööle ei võeta, kui on sellised materiaalsemad tööd, sihukesed, vastutusrikkad. Näevad, et mustlane ja ei võta tööle, kardavad. See on nihuke rumalus tegelikult. Ikka inimesed ei tunne inimest. (M12, 51a, Pärnumaa)

Kuigi enamasti põhjendasid naised töö leidmise raskusi oma rahvusega, võivad lisaks eelarvamustele, selle põhjusteks olla ka objektiivsemad asjaolud, näiteks vastava töö jaoks nõutava haridustaseme puudumine. Samas oli vastanute hulgas üks noor, 20. aastates naine, kes oli omandanud elukutse, kuid polnud sellele vaatamata tööd leidnud. Naine kasvas kodus väikest last, mistõttu võib eeldada, et tal aitasid eluga toime tulla vanemapalk ja perekonna materiaalne tugi. Enamik naisi olid isiklikult kogunud või kuulnud teiste kogukonnaliikmete probleemidest, mis seondusid mustlaste ebavõrdse kohtlemisega tööturul ja nende kõrvaletõrjumisega pakutavatelt töökohtadelt.

Nad ütlevad, „jaa, meil on kokka vaja, jah, tulge“. Nii kui ma ukse lahti teen, nii kui nad seda pilti näevad, nad ütlevad „teate, me saime eile endale koka“. (M1, 53a, Harjumaa)

Enamasti on töökoht ja stabiilne sissetulek mustlaste seas hinnatud, kuid pidevad äraütlemised tööturul võivad tekitada naistes lootusetust ja käegalöömistunnet. Teatud alaväärsustunne ühiskondlikes olukordades, mida on süvendanud pidev ühiskondlik tõrjumine ja vaenulikkus, võib viia vastava arvamuse omaksvõtmiseni. Intervjueeritute hulgas oli kaks 40. aastates naist, kellel puudus alalise palgatöö tegemise kogemus, mille põhjusena märkisid mõlemad naised negatiivseid olukordi (ühel juhul varases eas), mis olid võtnud neilt usu töö leidmise võimalikkusse. Selle tagajärjel jätkatakse vähemtasustatud tööotsade tegemist, mis ei nõua haridust ja millega on harjunud elatist teenima paljud teisedki kogukonna liikmed. On tõenäoline, et juhuslikele sissetulekutele või toimetulekutoetustest elamisele osutab ka üllatavalt suur protsent “majanduslikult mitteaktiivseid” mustlaste hulgas: koguni 54% tööealisest kogukonnast (vt Lisa 1, Tabel 4).

Ebavõrdse kohtlemise püsimine tänapäeval ja tugev kogukondlik kuuluvustunne on romade majandusliku tõrjutuse tingimustes tekitanud suletud ringi. Ühelt poolt seondub see ajaloolise kogemusega, mille kohaselt mustlased on majanduslikest võimalustest ilma jäetud ja tõrjutud n-ö. väljaspoole süsteemi.⁵³ Teisalt võib palgatööst hoidumine olla ebavõrdsete töösuhete ja vaenuliku välismaailmaga liigse suhtlemise vältimise võimaluseks. Seda võivad veelgi

⁵³ Liegeois, Jean-Pierre (1994). *Gypsies, Romas, Travellers*. Strasbourg, Council of Europe, 124.

süvendada lootusetusetunne ja kogukondlikud tavad. Niisugusest olukorrast on mustlasnaistel ilma tugistruktuurita väga keeruline välja murda.

Kogukonna ja ühiskonna suhete kombineerimine ning ühiskonna poolt selleks saadav toetus sõltub enamasti naise kasvatuses ja tema suhtevõrgustikust väljaspool kogukonda. Eelkõige kogukonna seas elavad (töötud) naised on siin tähtsaks riskirühmaks. Kuigi võib öelda, et hariduse väärtustamine on naiste seas tänapäeval kasvanud, ei erine kirjeldatud olukord oluliselt 20 aastat tagasi valitsenud olukorrast.

Ahtad majanduslikud võimalused muudavad iseseisva elu alustamise kahe mustlasverd vanemaga peres kasvanud laste jaoks väga keeruliseks. Mitme põlvkonna kooselu mustlasperedes ongi kaasajal tingitud eelkõige majanduslikust kitsikusest ja noorte piiratud võimalustest töökoha leidmisel. Intervjuud nooremate mustlasnaistega tõendasid, et perekonda luues eelistaksid noored pigem elada omaette. Mõnel juhul võib perekonnal puududa teave ametkondade poolt pakutavate võimaluste kohta, mis võiksid uue eluaseme leidmisele kaasa aidata või noori tööotsingutel abistada.

Ka alaliste töökohtadega naised märkisid, et läbilöömine Eesti tööturul oli nende jaoks keeruline. Samas leidis üksikuid naisi, kes tunnistasid, et ei kohanud töö leidmisel erilisi probleeme. Oma erandlikke kogemusi seletasid naised ise mustlastele iseloomulike nähtavate tunnuste puudumisega – heledama nahavärvi, siniste silmade ja leebema loomusega.

Paljud Eesti mustlasnaised on koos perekonnaga mõnda aega välismaal töötanud. Intervjuudes märgiti peamiste sihtpunktidena Soomet, Rootsit ja Inglismaad. Kuigi mustlaste paindlikkus loovat üldlevinud arvamuse kohaselt head eeldused kiireks kohanemiseks uues keskkonnas, väitsid kõik välismaale elama asunud mustlasnaised ometi, et nad igatsesid tagasi oma vanemate ja kogukonna juurde Eestis. Toimetulekut uues mustlaskogukonnas võib raskendada ka keel – erinev mustlaskeele murre ja riigikeele mittetundmine – ning sellest tulenevad kommunikatsioonibarjäärid.

4.3.2.2 Ühiskondlikud toetused ja majanduslik tugi kogukonnalt

Üllatavalt levinud oli töövõimetuspensioni saamine, seda nii noorte kui ka vanemate mustlasnaiste seas. Samuti oli mitmele naisele määratud toetusi lähisugulaste laste hooldamiseks. Samal ajal võib öelda, et teadlikkus toetustest on väga erinev. Oli neid, kes olid oma õigustest ja võimalustest küllaltki hästi teadlikud, samas võis mõnel juhul puududa teadlikkus sellest, kuidas leida elamispinna või saada tuge sotsiaalvaldkonna spetsialistidelt, s.t. kelle poole teatud probleemide tekkimisel pöörduda.

Erinevate riigipoolsete toetuste kasutamatajätmise põhjuseks võib mõnel juhul olla ka sotsiaaltöötajate ebapädev suhtumine mustlasperekondade probleemidesse. Keerulistes ja ootamatutes olukordades (näiteks matuste korraldamine) riigi abiga eriti ei arvestata, pigem loodetakse suguvõsa ja kogukonna toetusele. Kuna teavet toetuste kohta saadakse küllalt sageli kogukonna teistelt liikmetelt, siis on harvemini esinevate probleemide lahendamisel sellisele riiklike toetusvõimaluste kasutamisele raskendatud, ning kergem võib olla toetuse leidmine kogukonna sees. Intervjuudes esines juhuseid, kus laste- ja eluasemetoetust käsitleti pigem enesestmõistetavate sissetulekute kui riigipoolse toetusena. On võimalik, et neid ei osata tegelikult väärtustada, sest selliseid toetuseid “on ju alati saadud”. Bürokraatliku asjaajamise olulisust ning kirjaliku seadusandluse järgimise tähtsust võib kirjakuultuurita mustlastel olla mõnikord ka keeruline mõista.

Ühe võimalusena sotsiaaltoetuste najal toimetulekust pääseda ja lastele haridust pakkuda on roma naistele olnud elatise teenimise võimalus teistes riikides, mille abil toetatakse ka Eestisse jäänud perekonna liikmeid.

Väga paljud mustlasnaised lähevad Soome tööle minu eas. Lähevad sinna hotelli, nutavad, tööd on nii palju, et nad nutavad. Aga pärast harjuvad ära, ütlevad, et neil ei ole teist võimalust. Need, kes tahavad inimeseks jääda ja oma lastele mingisugust haridust anda. Nad peavad 3-4 aastat seal olema, et saada sealt see kopikas, saada mingi tagavara ja tulla siia. (...) Kes vähegi, kes ei taha tänavale minna müüma või nende asjadega tegelda, need lähevad tööle Soome. (M1, 53a, Harjumaa)

Vaatamata sellele, et mustlaste majanduslikud võimalused on piiratud ja negatiivset kohtlemist esineb sageli, selgus paljude ise välismaal töötanud või välismaale tööle läinud lähedasi omavate naiste jutust, et Eestit peetakse oma koduks ning riigist ei taheta lahkuda.

4.3.3 Tervise teenused ja nende kättesaadavus

Riiklik tervisekindlustus olid küsitletud mustlasnaistel enamasti olemas, nagu ka perearst. Osa naistest olid haigekassakaardi saanud lapsepuhkuse, pensioni või invaliidsuse kaudu. Suuri probleeme arstiabi kättesaadavuse osas välja ei toodud. Intervjuudest ilmnest, et ehkki mustlaste seas kohtab väga palju erinevaid terviseprobleeme, ei ole arsti poole pöördumine väga levinud.

Terviseprobleemide ennetamiseks pööratakse arsti poole suhteliselt harva. Kuigi arstide töö ja vastutulelikkusega oldi enamasti rahul, ei jätkunud paljudel intervjuueeritutel vajalike ravimite ostmiseks raha. Samas toodi siingi välja otsest diskrimineerimist. Üks naine tõi näite selle kohta, kuidas kiirabi keeldus väljasõidust, olles kuulnud, et tegu on mustlasest patsiendiga. Samas mainisid naised seda, et mustlasnaiste seas pole kombeks oma tervisemuredest avalikult rääkida. On võimalik, et naised pigem kannatavad kui pöörduvad arsti poole. Kartuse põhjuseks võib muuhulgas olla hirm selle ees, et kokkupuude arstiga võib mehe silmis vähendada naise väärtust abikaasa ja naisena.

Huvitava faktina mainiti asjaolu, et nn. eestiaegsed mustlasnaised olid tugevad naised, tänapäeva noorte tervis on halvenenud. Erinevaid terviseprobleeme esineb mustlaste seas sageli. Probleemid on eelkõige seotud kallite ravimite soetamise, nende väljaostmise võimalustega. Küllaltki kulukat ravi nõuavad näiteks astma ja suhkruhaigus, mis tänapäeval mustlasnaiste seas levinud on.

4.3.4 Mustlasorganisatsioonid ja kogukonna kaasamine

4.3.4.1 Osalemine organisatsioonide töös

Eesti esimene mustlaskultuuri organisatsioon, Eestimustlaste Kultuuri Selts, mis koondas romasid üle Eesti tegutses aastatel 1991-1999. Selle asemele loodi hiljem piirkondlikud ühingud. Tänapäeval tegutsevad Põhja-Eesti Romade Ühing (1999), Lääne-Eesti Romade Ühing (1999), Mustlas-Eestlas-Noorte Kultuurikeskus (2000); Kesk-Eesti Romade Ühing (2001). Eesti mustlaskultuuri organisatsioonid on teinud koostööd ja vahetanud teadmisi paljude Euroopa roma organisatsioonidega (nt projekt DROM EDU raames), kõige aktiivsemaks on kujunenud koostöö Soome mustlasorganisatsioonidega, mille käigus on

viidud läbi seminare ning korraldatud muid üritusi. Siiski on enamik tegevusi toimunud projektipõhiselt ja kultuuriühingutel on probleeme ühiskondliku tunnustuse leidmisega oma tegevusele.

Intervjuudest selgus ometi, et paljud mustlasnaised ei tea midagi mustlasorganisatsioonide olemasolust või ei osale nende töös. Mõnel juhul võis osalust põhjendada toimunud ürituse tähtsusega naiste jaoks, või siis sellega, et konkreetset sündmust ei tajutud organisatsioonilise tegevuse osana, vaid teadvustati ühe kogukondliku sündmusena paljude teiste seas. Kuna kaks intervjuueeritud naist olid kohalike peresektsuste projektide eestvedajad, võisid nemad kohalike organisatsioonide tegevusest erandina põhjalikumalt kõneleda.

Võib öelda, et romade poliitiline organiseeritus ühiskonnas on võrdlemisi nõrk, sest organisatsioonide traditsioon on samuti noor ning mitmed tegevused on toimunud projektipõhiselt. Paljud mustlasorganisatsioonide tegevusega seonduvad probleemid tulenevad puudulikust kommunikatsioonist mustlaste ja ühiskonna ülejäänud liikmete (mh. muude vähemusrahvuste esindajate) vahel. Ühe olulise takistusena toodi välja probleemid ruumide leidmisega ürituste korraldamiseks. Enamasti puuduvad olemasolevatel mustlasorganisatsioonidel oma ruumid, kus tegevusi korraldada ja kokku saada.

Ehkki enamasti tunnevad mustlased oma rahvuse üle uhkust, esineb ka neid, kes püüavad etnilist kuuluvust varjata või kannatavad alaväärsustunde all. Antud vaatepunktist kujunes küsimus mustlaste vähese organiseerituse kohta ühiskonnas väga oluliseks teemaks, sest koondumine ühiste huvide nimel looks mustlastele paremad võimalused oma eripärade tutvustamiseks ning oma seisukohtadele suurema kaalu andmiseks ühiskonnas.

Naise võimalused laste, perekondlike kohustuste ja palgatöö kõrvalt ühiskondlikule või kogukonna edendamiseks seotud vabatahtlikule tööle pühendumiseks on võrdlemisi piiratud. Kuivõrd naise vastutus on kõrge töötuse taseme tõttu seotud perekonna toimetulekuga, ei pruugi igapäevaselt perele kuluv aeg võimaldada naisel lisakohustusi võtta. Võib arvata, et enamasti ei ole mehed huvitatud naise liigsest emantsipeerumisest ja ühiskondlikust aktiivsusest. Samuti võivad pärssivat mõju avaldada abikaasa poolt naisele seatud liikumisvabaduse piirangud. Laiema sotsiaalse võrgustiku (kuhu kuulub ka inimesi väljastpoolt mustlaskogukonda) ja kõrgema haridustasemega naiste võimalused ühiskondlikus töös osalemiseks on kahtlemata paremad. Sealjuures võib olulist rolli mängida naiste

perekonnaseis. Aktiivseimateks mustlasorganisatsioonide esindajateks intervjueritud naiste seas olid abikaasa kaotanud naine ja paremal majanduslikul järjel olev naine, kes kasvatas ühte last. On tõenäoline, et üheks piiravaks asjaoluks naistele on ka vajalike praktiliste oskuste puudumine või vähene tundmine, näiteks arvutikasutusoskus, projektikirjutusoskus, oma probleemide kommunikeerimine õigetes ametiasutustes.

4.3.4.2 Perekeskused⁵⁴ ja valmisolek nende töösse panustamiseks

Ühe küsimusena lülitasime uuringusse sisse perakeskuste rajamise idee, selgitamaks välja selle, kuidas naised neisse suhtuvad ja milline on nende valmisolek perakeskuste loomisel osalemiseks.

Mustlaste perakeskuse idee leidis intervjuude läbiviijate poolt lahtiseletamise järel enamasti positiivset vastukaja. Sealjuures oli naisi, kes polnud niisugusest ideest varem kuulnud, kuid oli ka neid, kes seda mõtet juba eelnevalt teadsid ja olid kohalike mustlasorganisatsioonide töö kaudu osalenud perakeskustega seotud infoüritustel või teistel koosviibimistel.

Naised, kes selle ideega eelnevalt tuttavad olid, nägid perakeskustes ühelt poolt võimalust mustlaskultuuri ohustatud traditsioonide säilitamiseks, teisalt aga vajaliku tugistruktuuri pakkumiseks lastele hariduse omandamisel. Samuti mainiti perakeskust kui siiani puuduvat mustlaste “oma” institutsiooni. Toodi välja sedagi, et niisugusest keskusest võiks kasu olla ühiskonnal laiemalt.

⁵⁴ Perakeskuste idee

Perakeskuste idee on välja kasvanud Põhja-Eesti Romade Ühenduse tööst. See on kujunenud mitmete Eestis toimunud seminaride ja rahvusvahelise koostöö tulemusena. Perakeskust käsitletakse eelkõige kogukonna töö- ja haridusellu integreerimise viisina, mis võtab arvesse mustlaste eripära. **Perakeskuse eesmärgid** on:

- mustlaste ettevalmistamine kooliks
- abiõpe koolitööst mahajääjatele
- kutseoskuste arendamise võimalus ja arvutiklass
- kunstiklass
- tantsu ja lauluringide korraldamise võimalus
- laste toitlustamis- ja pesemisvõimalus
- koosolekute ruum piirkonna lastevanemate, KOV ja kooli koostöök
- võimalus õiguabi saamiseks

Perakeskustes tegutsevad vastava koolituse saanud instuktoritena üks mustlas- ja üks eesti päritolu juhendaja. Vajadusel võiksid perakeskused pakkuda ka õigusabi. Perakeskuste arendamiseks on 2005. aastast alates koostööd tehtud Haridusministeeriumiga. Lutt, Roman. Eesti mustlased ja haridus. Haridus ja Teadusministeeriumi seminaripäeval “Mustlased ja haridus”, Tallinn, 04.12.2006.
<http://www.estblul.ee/FILES/mustlased2006/lutt-organiz.pdf>

Oleks traditsioon, kool või midagi, et midagi kuuluks meie rahvusesse. Et me ei oleks nii erinevad inimesed, et oleksime nagu ühesugused siis. Meil ei ole midagi enda oma. (...) See on ju nii eestlaste huvides kui ka meie huvides. See ei ole niisama lõbu pärast, et me tahaks ainult enda jaoks teha, see on ikkagi kogu ühiskonna jaoks. (M5, 42a, Tartumaa)

Laste jaoks nähti perekeskuse olulisust peamiselt järeleaitamises koduste ülesannete tegemisel ning abiküsimise võimaluses. Intervjueeritud naised uskusid, et lastele pakutav abi koolitükkide lahendamisel võiks kõrvaldada tõkked, mis tulenevad perekonna teadmatusest või ükskõiksest suhtumisest koolihariduse omandamise tähtsusesse. Seda peeti oluliseks eelkõige kehvematest majanduslikest oludest pärit laste korral.

Mina arvan, et see on väga hea asi. Nendele lastele tõesti, kes see ei saa hakkama ja need vanemad on hariduseta, ma arvan, see [perekeskus] on väga hea variant. (M11, 31a, Pärnumaa)

Samuti hinnati seda, et lastel võiks olla seal huvitav aega veeta. Ühistegevused ja traditsioonide edasiandmise võimalus võiksid „mustlaseksolemise“ väärtust noorte seas tõsta ning muuta nende mustlaste arvamust, kes ei soovi oma etnilist ja kultuurilist kuuluvust tunnistada. Samuti usuti, et perekeskuste olemasolu ja alternatiivne vaba aja veetmise võimalus võiks tulevikus ära hoida laste sattumise tänavale ning kuritegelikule teele. Paljud naised, kellega sellel teemal rääkisime, olid nõus andma oma panuse perekeskuste algatamisesse ja selle tegevusse tulevikus.

5. Kokkuvõte: järeldused ja ettepanekud

Käesoleva uuringu peamiseks eesmärgideks oli uurida Eestis elavaid naisi mustlaskogukondades, anda ülevaade nende majanduslikust toimetulekust ja sotsiaalsest staatusest ühiskonnas, teadvustada mustlasnaiste probleeme. Uurimuse alguses püstitati hüpotees, mille kohaselt on mustlasnaised kahekordselt diskrimineeritud – ühelt poolt etnilise identiteedi tõttu ühiskonna enamuse, teisalt oma rahvusgrupi meeste poolt. Eelnevalt püstitatud hüpotees naiste kahekordse diskrimineerimise kohta leidis uurimuse käigus kinnitust. Raportis on mustlasnaistega tehtud intervjuudele ja kirjalike materjalide analüüsile tuginedes esitatud peamised järeldused ning nendest välja kasvanud ettepanekud täiendavateks uuringute läbiviimiseks. Järgnevalt esitame kokkuvõtte uuringu peamistest järeldustest.

5.1 Perekond kui keskne institutsioon

Perekond on mustlaste jaoks üks olulisemaid institutsioone, kus naisel on kanda keskne roll. Meeste ja naiste vahelised suhted järgivad kindlaid tavasid ja ettekirjutusi. Naiste positsioon perekonnas on seotud vastutusega teiste pereliikmete ees ja mustlastraditsioonide edasikandmise ning elujõulisuse säilitamisega. Vaatamata naiste suurele vastutusele mustlaspere liikmete elus on naistel meestega võrreldes vähem otsustamisõigust. Naiste kohustused ei ole tasakaalus nende võimalustega oluliste küsimuste lahendamisel kaasarääkimiseks. Endiselt on jõus palju naistele suunatud keelde, mis on kehtestatud meeste või mustlaskogukonna poolt. Samas võib täheldada, et naiste rollid on kaasaegses maailmas tasapisi muutuma hakanud.

Vanad traditsioonid on segunemas tänapäeva kommete ja väärtustega. Kui eakamad ja madalama haridustasemega naised kalduvad harjumuspärastes kommetes rohkem kinni olema, siis nooremad ja haritumad naised oskavad ennast paremini kehtestada ning endale õigusi nõuda. Tõenäoliselt ei ole paljudel naistel kerge muutuvast maailmas toime tulla – kardetakse kogukonna hukkamõistu ega osata abi saamiseks kusagile pöörduda. Traditsioonid satuvad üha enam vastuollu tänapäeva elu nõuetega, tekitades konflikte ja arusaamatusi. Muutusi võib märgata nii peresuhetes kui ka pere majanduslikus toimetulekus.

Peamised muudatused pereelus ja -suhetes:

- laste arv mustlasperedes on vähenenud;
- abortide arv on saenenud;
- üha enam esineb segaabielusid;
- naiste rollid on muutuma hakanud;
- noorte ootused tuleviku suhtes on muutumas.

Mustlasnaine puutub pereelus kokku paljude kohustuste ja probleemidega. Kuigi endiselt on nende „koht” eelkõige kodus, on naiste kohustused seotud nii koduste tööde ja toimetuste kui ka elatise teenimisega väljaspool kodusfääri. Naised kannavad vastutust kõigi traditsiooniliste majapidamistöode, muuhulgas ka pere esmavajaduste rahuldamise eest (nt. toidu, riiete jms. muretsemine). Mehed on perekonna pead ja kaitsjad, kes võtavad vastu perele olulisi otsuseid, edendavad sotsiaalseid sidemeid väljaspool kodu ning ajavad äriasju. Laste toimetused on tihedalt seotud nende vanemate tegemistega. Varakult hakatakse tegema erinevaid töid ning abistama vanemaid.

Enamasti on naiste kohustuseks ka laste kooliskäimisega seotud küsimuste lahendamine. Kuivõrd kool on mustlaste jaoks sageli kohaks, kus kehtivad teistsugused reeglid, ja haridussüsteemi ning mustlaskultuuri põhimõtete ja tõekspidamiste vahel on mitmeid erinevusi siis on konfliktid ning probleemid kerged tekkima. Ehkki tänapäeval mõistetakse hariduse tähtsust ja vajalikkust, on kooli poolelajätmine üsna levinud. Sellega seonduvad erinevad keerukad probleemid, millele lahenduste leidmine ei ole seotud otseselt käesoleva uuringu ülesandeks. Küll aga tooksime kokkuvõtvalt välja mõningad kooli poolelajätamise põhjused, mis tulenevad uurimuse empiirilisest analüüsist:

- mustlaskultuuri ja koolisüsteemi erinevused: kõiki lapsi võrdselt kohtlev koolikohustus, mis ei arvesta erineva kultuuritaustaga ei aita olukorda parandada. Pigem tuleks leida viise, kuidas tõhustada õpetajate ja lastevanemate vahelisi suhteid ning koostööd, et seeläbi abistada ja toetada lapsi hariduse omandamisel mitmekülgsemalt ja kultuurilisi erinevusi paremini kommunikeerida;
- väga paljudel mustlaslastel puudub igasugune ettevalmistus kooliminekuks ja hilisem tugistruktuur, mis on seotud ka nende laste vanemate puuduliku või vähese haridusega;

- koolikiusamine ja tõrjutus on seotud halvustava, stereotüüpse suhtumisega mustlastesse;
- tervete mustlaslaste saatmine puudega laste jaoks mõeldud koolidesse;
- raske majanduslik olukord (sh. transpordiprobleemid);
- tüdrukutel varane abiellumine; poistel varane tööelu alustamine. Probleem eksisteerib ka noorema põlvkonna puhul (kuigi abiellumisiga on võrreldes varasemaga tõusnud, saadakse lapsi ikkagi võrdlemisi noores eas). See on seotud raskustega eriti juhul kui pere elutingimused on majanduslikult kehvemad ja võimalused noorte haridustee jätkamise toetamiseks on seetõttu piiratud.

5.2 Kogukond traditsioonide edasikandjana

Naiste elu on mustlaskogukonnaga tihedalt seotud, sest naised on peamised traditsioonide ja kommete edasikandjad. Üha enam tuntakse tänapäeval muret vanade tavade hääbumise pärast. Kuivõrd mustlaskultuur on peamiselt suuline ja tantse-laule antakse edasi põlvest põlve, sõltub väga palju naistest – kui suur on nende motivatsioon oma oskuste lastele edasiandmiseks. Paljud naised tegelevad veel ennustamisega, kuid tunnistavad, et nende tütreid ei tunne selle vastu enam erilist huvi.

Ka mustlaste omavaheline kogukondlik läbikäimine on erinevatel põhjustel varasemaga võrreldes vähenema hakanud. Üksteist külastatakse harvem, sest reisimine on kulukaks muutunud. Kogukonnas mängivad senini väga olulist rolli sünni, surma, abiellumise ja ristimisega seotud rituaalid, mida tähistatakse vastavalt kogukonna tavadele ja millega seoses suur osa mustlaskogukonnast kokku koguneb.

Kogukond tunneb ennast ühiskonna poolt ohustatuna, kõige suuremaks kannatajaks antud olukorras on naised. Näiteks eelistatakse kogukonnas toimivat “mustlaskohtu” institutsiooni, kus väarikamad kogukonna liikmed perekondade vahelisi tülisi ja lahkkelisi lahendavad, senini riiklikele õiguskaitseorganitele, mis ühelt poolt osutab kogukondliku kokkukuuluvuse tugevusele, teisalt aga võib mõningal määral piirata naiste võimalusi patriarhaalses kultuuris.

Mustlasnaiste elu on jagatud otsekui kahe reaalsuse vahel – üks elu, mida elatakse kogukonna sees, ja teine, mis jääb sellest väljaspoole, ühiskondlikku sfääri. Kuigi kogukond võimaldab

naistel väljendada rahvuslikku omapära, seab see ka mitmeid piiranguid. Väljaspool mustlaskogukonda on naised vahel sunnitud varjama oma päritolu, sest kardavad sattuda hukkamõistva suhtumise ja eelarvamuste ohvriks. Kahele erinevale identiteedile mustlasnaiste elus osutavad ka kaks nime, mida kasutavad enamik naisi: roma nimed ja passis toodud eesti nimed, mille abil loodetakse hõlbustada asjaajamist riiklike institutsioonidega ja töö leidmisel. Mustlaskogukonna traditsioonide hoidmine ja edasikandmine võiks olla mitte üksnes romade, vaid ka kogu ühiskonna ühiseks eesmärgiks.

5.3 Tugistruktuuride tähtsus naiste ühiskonda lõimimisel

Mustlasi on paljude sajandite vältel kõikjal Euroopas kultuuriliselt, sotsiaalselt ja majanduslikult diskrimineeritud. Paljud mustlasperekonnad Eestis on kannatanud nõukogude aegse assimilatsioonipoliitika tagajärjel ning 1990ndate aastate radikaalsete ühiskondlike muutuste tagajärjel, milles vähemustele ja nende toimetulekule ei osutatud riiklikul tasandil piisavalt tähelepanu ja mis tõi kaasa tõrjutuse süvenemise ka romade suhtes. Tõrjuvat ja ebavõrdset kohtlemist naiste suhtes esineb nii teenindusasutustes, tööturul, koolides kui ka ametkondades. Veidi harvem kohtab diskrimineerivat suhtumist väiksemates asulates ja maapiirkondades, kus inimestevahelised sidemed on tihedamad ning koos on elatud pikema aja vältel.

Mustlaste tõrjutuse põhjuseks on ülejäänud elanikkonna teadmatus ja teabe puudumine mustlaste kohta. Võib väita, et siiani on ühiskonnas romade kohta levinud väga palju negatiivseid stereotüüpe ja eelarvamusi. Mustlasi peetakse endiselt varasteks, kurjategijateks, petisteks ja kelmideks. Teistel ühiskonnagruppidel on nende etnilist ja kultuurilist erinevust sageli väga raske mõista ning aktsepteerida. Suur osa elanikkonnast ei tea juba sajandeid Eestis kestnud mustlaskultuuri, -ajaloo ja elu kohta eriti midagi. Meedia võimendab omakorda ühiskonnas olevaid negatiivseid eelarvamusi, eelistades seda stereotüüpide kummutamisele ja mustlaselu omanäolisema ning põnevama külje näitamisele. Positiivsete kogemuste ja probleemide esiletoomine meedias võiks aidata laiemal avalikkusel mustlaskultuuri paremini mõista.

Tihti puudub mustlaste seas teadlikkus selle osas, kuidas ebavõrdse kohtlemise korral käituda ja kuhu õigusabi saamiseks pöörduda. Puudulik haridus, kirjaoskamatus ja riigikeele vähene

valdamine takistavad mustlastel teabe leidmist abisaamise võimaluste kohta ühiskonnas. Eriti suureks riskirühmaks on naised, kes ei jälgi Eesti meediat ja saavad infot üksnes kogukonna teistelt liikmetelt.

Mustlasnaistel on majandusliku ja sotsiaalse tõrjutuse ringist ilma tugistruktuurideta väga raske väljapääsu leida. Naiste tõrjutus tööturul ei sõltu sageli nende oskustest ja vanusest. Nii noored kui keskealised, nii alg- kui keskharidusega, nii elukutset õppinud kui seda mitte teinud naised olid töö otsimisel kogenud rahvusel põhinevat diskrimineerimist.

Paljudel peredel on probleeme majandusliku toimetulekuga. Paremini saavad oma eluga hakkama need pered, kus üks vanematest on muust rahvusest. Erinevad riigipoolsed sotsiaaltoetused on paljudele vaesematele peredele sageli ainsaks alaliseks sissetulekuallikaks. Töövõimetus pension, laste-, hooldaja- ja pensionitoetus on riigipoolseteks toetusteks, mida mustlased Eestis kõige sagedamini saavad.

Olemasolevate mustlasorganisatsioonide tegevust pärsib vajalike praktiliste teadmiste puudumine ja piiratud kommunikatsioon mustlaste ning ülejäänud ühiskonna vahel. Kuigi paljud naised oleksid nõus andma tulevikus suurema panuse organisatsioonide ja perekeskuste töösse, võivad nende liigset emantsipeerumist (väljaspool kodu tegutsemist) piirata osaliselt ka nende abikaasad. Seetõttu peaks kogukonnavälised mehhanismid igakülgset toetama naiste kaasamist ühiskonna ellu mustlasorganisatsioonide kaudu.

Kokkuvõtvalt peamistest probleemidest, millega mustlasnaised Eesti ühiskonnas kokku puutuvad:

- ebavõrdne ja tõrjuv kohtlemine igapäevaelu olukordades;
- stereotüüpidel põhinev negatiivne suhtumine mustlastesse;
- teadlikkuse puudumine nii õiguste kui ka õigusabi saamise võimaluste kohta;
- tööpuudus ja sellest tulenev raske majanduslik olukord;
- vähene haridus (sh. kutsehariduse puudumine) või koguni kirjaoskamatus;
- sagedased terviseprobleemid, mis võivad olla tingitud toimetulekuraskustega kaasnevast stressist, alatoitlusest ja üldisest vähesest teadlikkusest tervislike eluviiside kohta. Ehkki terviseteenuseid peeti kättesaadavaks, esineb probleeme ravimite ostmisel.

- usaldusväärse teabe puudumine Eesti ühiskonnas toimuva kohta (sageli levib teave vaid nn. mustlastelefonide kaudu ja võib seetõttu olla moonutatud või väär);
- vähene mustlaste kaasamine nii organisatsioonide töösse kui ka nende elu ja käekäiku mõjutavate otsuste vastuvõtmisse;
- noortel mustlastel (nii tüdrukutel kui ka poistel) on vähe vaba aja veetmise võimalusi, mis võib neid tänavale või kuritegelikule teele tõugata (sh. alkoholism, narkootikumid).

Roma naiste elu mõjutavad väga paljud erinevad tegurid – pereelus ja kogukonnas toimivad suhted, ühiskondlik kaasatus ning majanduslik toimetulek, mis omakorda on seotud mustlaste eluviisi muutumisega. Mustlased on üha enam paiksed, nende rändav eluviis koos traditsioonide ja harjumuspärase tegevustega on hääbuma hakanud. Pideva tõrjumise, vastandumise ja stereotüüpse suhtumise tõttu on suurem osa mustlastest sunnitud elama viisil, kus peamiseks tegevuseks on majanduslik olemisvõitlus ning traditsioonid ja senised väärtused on teisejärguliseks muutumas. Ametiõppe puudumine, madal haridustase ja pidev diskrimineerimine ning halvustamine on jätnud mustlastele järjest vähem valikuvõimalusi oma eluga hakkamasaamisel. Laiema ühiskondliku kandepinna võitmine nende probleemide lahendamisel nõuab aktiivsemat riiklikku sekkumist ja teadlikumat lähenemist, mis võtaks arvesse romade kultuurilist eripära. Loodame, et käesolev uuring on sissejuhatuseks järgnevatele süvauuringutele mustlaskultuuri ja romade probleemide käsitlemisel.

5.4 Ettepanekud edasisteks uuringuteks

Eeltoodud järelduste ja kirjalike materjalide analüüsi põhjal võib anda mõned üldistatud soovitusel edasisteks uuringuteks, mis aitaksid kaasa mustlaste marginaliseeritud staatuse ning kogukonna elus sagedamini esinevate probleemide leevendamiseks Eesti ühiskonnas. Kuivõrd mustlasnaiste elu on väga tihedalt seotud ülejäänud pere ja kogukonna liikmetega, puudutavad alltoodud ettepanekud mustlaskogukonna elu laiemalt.

1. Romade kajastamine Eesti meedias

Meedia-uuringud mustlaste kajastamisest tele- ja trükimeedias võiksid aidata esile tuua vaenuliku suhtumise põhjuseid ja aidata mõista romade stereotüüpse kujutamise seotud mehhanisme. Selliste uuringute tulemused aitaksid tõsta meedia teadlikkust ning aitaksid

kaasa romade rahvusrühma suhtes levinud negatiivsete stereotüüpe murdmisele ühiskonnas ja mustlaskogukonna käsitlemisele võrdse osana Eesti elanikkonnast.

2. Mustlaslaste haridus ja vanemate kaasamine haridusprobleemide lahendamisse

Käesoleva uuringu tulemustest selgus, et roma lapsed vajaksid senisest paremat ettevalmistust kooliks ja toetavat tugistuktuuri kooliõpingute ajal. Edasised praktilise suunitlusega uuringud saaksid selgitada võimalusi, kuidas paremini aidata kaasa mustlaslastele koolihariduse andmisele, võrdsele kohtlemisele ja eluks ettevalmistamisele. Samuti tuleks leida võimalusi tervete mustlaslaste puuetega laste koolidesse saatmise vältimiseks. Täiendavad uuringud võiksid osutada võimalustele, kuidas arvestada kooliõppes senisest enam romade ja teiste vähemuskultuuride eripärade, kommete ja traditsioonidega, ning kuidas luua paremad alused õpetajate ja lastevanemate vaheliseks koostööks roma laste toetamisel. Samuti saaksid edasised uuringud aidata selgitada perekeskuse institutsiooni võimalikke tegevusprofiile ning jätkusuutliku toimimise võimalusi suurema romade asustusega Eesti piirkondades.

3. Tööhõive probleemid roma kogukonnas

Tööhõive probleemide ja romade etnilistel alustel diskrimineerimise põhjalikumal uurimisel tuleks arvesse võtta nii roma rahvusgrupi liikmete kogemusi tööturul kui ka tööandjate kogemusi ning suhtumisi, et paremini selgitada paljude romade majandusliku ja sotsiaalse tõrjutuse põhjuseid. Täiendav andmete kogumine mustlaskogukondade liikmete seas tööprobleemide kohta võimaldaks mh. uurida romade teadlikkust kodanikualgatuse võimaluste kohta, mis oleks abiks töö leidmisel või uute ettevõtete loomisel. Samuti tuleks tööhõivega seoses romade kogukonna liikmeid intervjuerides uurida täiskasvanute vajadusi koolituskursusteks või ametiõppeks (näiteks arvutikursused, projektijuhtimine, raamatupidamine jne). Töölase diskrimineerimise täiendav uurimine võimaldaks leida võimalusi, kuidas soodustada romade paindlikke ja mobiiliseid majanduslikke ettevõtmisi (sh. pereettevõtlust). Lisaks sellele vajaks täiendavat käsitlemist romade tööalase liikuvusega seotud ränded kaasajal.

4. Mustlasorganisatsioonide tegevus, kogukonna kaasamine otsustusprotsessidesse ja sellega seonduv probleematika

Mustlasorganisatsioonide tegevus ja arenguvõimalused vajaksid edaspidi täiendavaid uuringuid, mis võtaksid arvesse nii organisatsioonide liikmete, juhtide, kohalike omavalitsuste ja riigiasutuste kui ka teiste vähemustega tegelevate katusorganisatsioonide kogemusi.

Takistuste asjaolude selgitamine ja esile toomine, mida roma organisatsioonid oma tegevuses on kohanud, aitaks kaasa erinevate viiside leidmiseks kogukonna kaasamiseks otsustusprotsessidesse ja paremateks lõimimisvõimalusteks kohalikul tasandil.

5. Romade kultuuriline identiteet Eesti ühiskonnas

Põhjalikumaid kultuurantropoloogilisi uuringuid vajaksid ka roma kogukonna korraldus kaasajal, mustlaskultuuri traditsioonid ja kombed – nende järjepidevus ja toimunud muutused. Samuti tuleks põhjalikumalt uurida mustlaskeele kasutust Eesti erinevates roma keelekogukondades, mida peale Paul Ariste poolt läbi viidud uuringuid ei ole eraldi uuritud. Romade kultuuripärandi uuringud aitaksid Eesti romade kultuurilist identiteeti ja omapära ühiskonnas paremini väärtustada ning teisalt võimaldaks see aidata kaasa mustlaste endi eneseteadvuse kasvule Eestis. Seejuures tuleks leida viise roma kogukonna liikmete kaasamiseks uurimuse käiku ja kultuuripärandi kogumisse.

6. Mõistete kasutus eesti keeles (roma ja/või mustlane)

Enamikes riikides ei ole romade etniline vähemus saanud ühiskonna enamusele välja pakkuda mõisteid oma kogukonna identifitseerimiseks, vaid on üle võtnud teiste rahvusrühmade poolt pakutud nimetuse. Kogukonna eneseidentifitseerimise võimalused kultuuris osutavad selle kogukonna elujõulisusele kaasaegses ühiskonnas. Seetõttu vajaks mõistete „mustlased“/„romad“ kasutus tingimata täiendavaid uuringuid, et leida sobiv kokkuleppeline mõiste romade kogukonnast kõnelemiseks eesti keeles. Selleks tuleks läbi viia edasisi uurimusi, mis võtaksid arvesse nii teiste rahvusrühmade kui ka roma kogukonna liikmete suhtumist ja arvamusi ning organisatsioonide seisukohti.

Kasutatud kirjandus

• Monograafiad, artiklid teadusajakirjades ja kogumikes

Anepaio, Terje (1996). *Laat – see ilmarahva pulm. Tartu linna ja maakonna laadad 1920–40*. Studia Ethnologica 2. Tartu: Ajaloo Instituut.

Ariste, Paul (1959). Mustlastest. *Eesti Loodus* 2, 22-28.

Ariste, Paul (1940). *Laiuse mustlased*. Tartu Ülikooli Toimetised. Acta Universitatis Tartuensis/ Dorpatensis. B; 50.1, Tartu.

Bakker, Edwin (2003). Roma Policies in Eastern Europe. Success and its side-effect. *Helsinki Monitor no. 2*, 161-172.

Blomster, Risto (1999). Eesti mustlased enne Teist maailmasõda. Lohetapja. Tartu, 9985-9214-1-0, *Pro folkloristica*, 1406-3808.

Csepeli, Györgi; Simon, David. Construction of Roma Identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self-Identification. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol 30, No 1, Jan, 129-150.

Hernesniemi, Päivi; Hannikainen, Lauri (2000) *Roma Minorities in the Nordic and Baltic Countries – are their rights realized?* Northern Institute for Environmental and Minority Law, Juridica Lapponia no 24, Laplands University Press, Rovaniemi.

Kelly, J.A; Amirkhanian, Y.A; Kabakchieva, E; Csepe, P; Seal, D.W; Antonova, R; Mihaylov, A & Gyukits, G. (2004). Gender roles and HIV sexual risk vulnerability of Roma (Gypsies) men and women in Bulgaria and Hungary: an ethnographic study. *Aids Care*, vol 00, No 0, 232-246.

Liegeois, Jean-Pierre (1994). *Gypsies, Romas, Travellers*. Strasbourg, Council of Europe.

Lutt, Roman; Vaba, Lembit; Viikberg, Jüri (1999). Mustlased. *Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*. Koost. Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 334-339.

Marushiakova, Elena; Popov, Vasselin (2007). Gypsy Court in Eastern Europe. *Romani Studies* 5, Vol 17, No 1, 67-101.

Viljainen-Saira, Anna-Maria., Nikkinen, Reima (1986). *Kultaiset korvarenkaat. Mustalaisten kulttuuri ja käsityöt*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Taideteolinen korkeakoulu.

Weiss-Wendt, Anton (2003). Extermination of the Gypsies in Estonia during World War II: Popular Images and Official Policies. *Holocaust and Genocide Studies*, Vol 17, No 1, Spring, 31-61. Artikkel on kättesaadav ka:

http://muse.jhu.edu/demo/holocaust_and_genocide_studies/v017/17.1weiss-wendt.html

• Aruanded ja statistika

Euroopa Liidu Ministrite Komitee soovitused liikmesriikidele. Soovituse nr R (2000) 4 lisa (vastu võetud 7. veebruaril 2000. aastal Ministrite Komitee poolt), <http://www.coe.ee/?id=271&op=body>

Kolmas aruanne Eesti kohta (2006). Rassismi ja sallimatuse vastu võitlemise Euroopa komisjon (ECRI). Strasbourg; Council of Europe.

Statistikaamet, *Rahvastikuloendus 2000*

<http://pub.stat.ee/px-web.2001/Database/Rahvaloendus/Rahvaloendus.asp>

Valdmaa, Sulev (2004). *Roma in Public Education in Estonia*. EUMX, Raxen 5, Tallinn, Jaan Tõnissoni Instituut. Kättesaadav: <http://www.jti.ee/?s=20>

International Convention on the Elimination of the Forms of Racial Discrimination. United Nations, CERD, 2006

<http://209.85.129.104/search?q=cache:ySlis1AH0AJ:www.ohchr.org/english/bodies/cerd/docs/CERD.C.EST.CO.7.pdf+Estonian+Roma+minority&hl=nl&ct=clnk&cd=9&gl=ee>

• Avaldamata materjalid, märkmed intervjuudest

14 transkribeeritud intervjuud mustlasnaistega (vt täpsemalt Lisa 3).

Intervjuu Haridus- ja Teadusministeeriumis, Tartus 03.12.07.

Forray, Katalin (2007). *Society and Lifestyle. Towards enhancing social Harmonization through Knowledge of Subcultural Communities. Gypsy/Roma Communities in Hungary*. Draft version. University of Pecs, Faculty of Humanities, Dep. of Romology, 4, 11. (käsikiri on raporti autorite valduses)

Lutt, Roman. *Eesti mustlased ja haridus*. Haridus- ja Teadusministeeriumi seminaripäeval "Mustlased ja haridus", Tallinn, 04.12.2006. <http://www.estblul.ee/FILES/mustlased2006/lutt-organiz.pdf>

Sats, Mari (2004). *Tolerantsusest Eestis*. Magistritöö, Tallinna Ülikool, Sotsiaalteaduskond. www.hot.ee/smari

LISA 1. Statistikaameti andmed 2000. aasta rahvastikuloenduse põhjal

Tabel 1.

Mustlased paiknemise alusel

(18-aastased ja vanemad)

Linn või asula	Arv
Kokku	371
Tallinn	61
Valga linn	46
Tartu linn	44
Kohila alev	29
Narva linn	25
Pärnu linn	24
Kallaste linn	16
Paide linn	13
Türi linn	9
Kohtla-Järve linn	9
Võru linn	9
Tapa linn	8
Narva-Jõesuu linn	7
Viljandi linn	6

Tabel 2.

Mustlased emakeele järgi, 2000

(18-aastased ja vanemad, ilma teadmata vanuses isikuteta)

Emakeel	Arv
Kokku	371
rahvuskeel	287
vene	42
eesti	33
läti	7
ukraina	1
teadmata	1

Tabel 3.
Mustlased haridustaseme järgi, 2000
 (18-aastased ja vanemad, ilma teadmata vanuses isikuteta)

Haridustase	Arv
Kokku	371
Kõrgharidus	1
Keskeriharidus pärast keskharidust	5
Keskeriharidus pärast põhiharidust	4
Keskharidus	58
Põhiharidus	121
Põhihariduseta	172
Haridustase teadmata	10

Tabel 4.
Mustlased majandusliku aktiivsuse järgi, 2000
 (18-aastased ja vanemad, ilma teadmata vanuses isikuteta)

Majanduslik aktiivsus	Arv
Kokku	371
töötaja	56
töötu	112
majanduslikult mitteaktiivne	202
majanduslik aktiivsus teadmata	1

LISA 2. Intervjuu põhiteemad

1. Lapsepõlv

Perekonnaseis ja pere suurus; rändav või paikne eluviis; kodune keel; ema-isa päritolu, tegevused; mustlasklaulude, -tantsude ja ennustamisega tegelemine peres.

2. Kooliaeg

Lasteaias käimine, laste ettevalmistamine kooliks. Haridustee kulg (nii intervjueeritutel kui ka nende lastel). Hariduse saamist puudutavad küsimused ja probleemid.

3. Pereelu

Abiellumine, pere planeerimine, laste arv, mehe ja naise rollid, laste ülesanded, probleemid pereelus – perevägivald ja naistele suunatud keelud.

4. Tööelu, elatise teenimine

Töö olemasolu või puudumine (nii naistel kui ka nende abikaasadel); probleemid töökoha leidmisel; riigitoetuste saamine, perekonna majanduslik toimetulek.

5. Tervis, terviseprobleemid

Perearsti ja haigekassakaardi olemasolu; terviseprobleemid; probleemid arstiabi saamisel.

6. Elu mustlaskogukonnas

Mustlaskombed ja -traditsioonid; religiooni roll; romade kultuuri ja -keele väärtustamine.

7. Teabeallikate kasutamine, meedia

Teabeallikad; mustlaste kajastamine meedias.

8. MTÜd, projektid, osalemine MTÜde tegevuses

Teadlikkus mustlasorganisatsioonidest, nende töös osalemine.

9. Mustlaste kaasamine otsuste tegemisse

Romade kaasamine nendega seotud probleemide lahendamisse ühiskonnas; mustlaste endi valmisolek kogukonna heaolu parandamiseks panustamiseks.

10. Tulevikunägemused

Naiste nägemused ja ootused oma tuleviku, laste ning lähedaste tulevikuväljavaadete osas.

LISA 3. Mustlasnaistega läbiviidud intervjuude nimekiri

Intervjuu nr.	Intervjueeritava vanus	Piirkond	Intervjuu toimumise kuupäev	Intervjuu pikkus
M1	53	Harjumaa	23.08.07	2 tundi 9 min
M2	47	Raplamaa	27.08.07	54 min
M3	48	Raplamaa	27.08.07	1 tund
M4	49	Tartumaa	29.08.07	55 min
M5	42	Tartumaa	29.08.07	58 min
M6	41	Valgamaa	30.08.07	52 min
M7.1	44	Valgamaa	30.08.07	36 min
M7.2	39	Valgamaa	30.08.07	36 min
M8	21	Valgamaa	30.08.07	21 min
M9	41	Raplamaa	03.09.07	1 tund 10min
M10	42	Harjumaa	03.09.07	57 min
M11	31	Pärnumaa	05.09.07	41 min
M12	51	Pärnumaa	05.09.07	29 min
M13	81	Ida-Virumaa	13.09.07	47 min
M14	35	Ida-Virumaa	13.09.07	45 min